बेंजामिन फ्रँकलिन

मूळ इंग्रजी चरित्राचा मराठी अनुवाद

मूळ लेखक

रॉजर बर्लिंगेम

अनुवादक, मुद्रक व प्रकाशक

शंकर रामचंद्र दाते

यशवंत छापखाना, २००/३ सदाशिव पेठ, पुणें २

दि. १४-१०-५६) काळ प्रकाशन (किंमत २ रु.

निवेदन

डॉ. बेंजामिन फ्रँकलिन याचा जन्म अमेरिकन वसाहतींत १७०६ सालीं झाला. यंदा त्यांस २५० वर्षें होत असून त्यानिमित्त अमेरिकेंत सर्वत्र व जगभरही त्याचा स्मृतिदिन साजरा करण्यांत आला. त्याचें शालेय शिक्षण बेताचेंच झालें होतें. घरच्या गरिबीमुळें वयाच्या बाराव्या वर्षीच त्यानें छापखान्यांत कंपॉझिटर म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली. पुढें स्वतंत्रपणें वाचन वाढवून तो वृत्तपत्रांतून लिहूं लागला. विनोदी व टीकात्मक लेख लिहून त्याने अमेरिकन जनतेंत विनोदबुद्धि व वाचनाची अभिरुचि निर्माण केली.

त्यानें छापखाना काढला, वर्तमानपत्र चालविलें, पंचांग प्रसिद्ध केलें, पोस्टखात्याची व्यवस्था लावली, स्टोव्हपासून विजेपर्यंत विविध प्रकारचें शास्त्रीय संशोधन केलें, त्यासाठीं प्रयोगशाळा उभारली, विद्यापीठाचा पाया घातला, व अमेरिकन वसाहतींना एकात्म बनवून जीवनाचें तत्त्वज्ञान पुरविलें.

त्यानें अमेरिकन वसाहतींच्या वतीनें प्रथम इंग्लंडांत वकिली केली व पुढें अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा पुरस्कार केला, व शेवटीं संघराज्याची घटनाही तयार केली. आणि नंतर अमेरिकेसाठीं फ्रान्समध्यें जाऊन वकिली केली.

त्यानें अमेरिकन स्वातंत्र्याच्या उदयकाळीं केलेली कामगिरी बहुविध प्रकारची असून भारताच्या नवोदित स्वातंत्र्यकाळांत येथील जनतेला ती उद्बोधक व मार्गदर्शक वाटेल. म्हणून रॉजर बर्लिगेम यांनीं लिहिलेल्या बेंजामिन फ्रँकलिन याच्या सुंदर चरित्रांचा हा मराठी अनुवाद प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे,

—प्रकाशक

बेंजामिन फ्रँकलिन

१ – जन्म

सकाळपासून पॅरिस शहराच्या रस्त्यातून लोकांची गर्दी लोटे. आज तो येणार आहे असें लोक आपापसांत बोलत, तर दुपारच्या वेळी, तो गुप्त

मार्गानें आधीच आला आहे अशा बातम्या उठत. पाठोपाठ सायंकाळी बातमी येई कीं, अजून तो नान्त (Nantes) येथेच आहे. तो अटलांटिक महासागराच्या प्रवासाच्या दगदगीमुळें शिणला असून विश्रांति घेत आहे. उद्यां तो खास येईल.

असें नेहमी चाले. सन १७७६ अखेरच्या त्या दिवसांत पॅरिस शहर गुलहौशी लोकांनीं नटलेलें असे. त्याचप्रमाणें दुःखात व दारिद्र्यांत खितपत पडलेल्या लोकांनींही ते भरून गेलेलें असे. व्हेर्सायच्या त्या भव्य राजवाड्यांत रुबाबदार पोषाख केलेले, नटलेले, सुगंधित स्त्रीपुरुष घाईगर्दीनें धावत पळत असलेले दिसत राजाची कोणावर मेहेरनजर जडली आहे व कोणावर खप्पा

मर्जी झाली आहे याच्या गुप्त वार्ता त्यांच्यांत चालत. शर्यतींत व जुगारींत राणी अतोनात पैसा खर्च करीत असे. गरीब, इतर शेतकरी आणि पोटार्थी लोकांकडून पिळून काढलेल्या पैशावर ही चैन चाले. राजा सोळावा लुई स्वभावानें गरीब होता. तो लोकांपासून दूर राही व दिवसभर आपले खेळ खेळण्यांत दंग असे.

तरी पण राजवाड्यांत, तसेंच दारूच्या गुत्त्यांत आणि बाजारपेठेंत जिकडे तिकडे तो येणार याची वार्ता पसरली होती. त्यानें आकाशांतील वीज हिसकून आणून पकडून ठेवली आहे आणि जुलमी सत्ताधाऱ्यांचा राजदंडही हिसकावून घेतला आहे, तो स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता असून समुद्रापलीकडे एक स्वतंत्र राष्ट्र उदयास येत असल्याची वार्ता सांगण्यासाठीं येत आहे, असें त्याच्याबद्दल लोकांत विलक्षण कुतूहल होतें.

तो फ्रान्सला येण्यापूर्वींच एक संशोधक व क्रांतिकारक, शास्त्रज्ञ म्हणून त्याची कीर्ति पसरली होती. 'अँबर' घासलें असतां बाहेर पडणाऱ्या विजेच्या ठिणग्या आणि आकाशांतील वीज एकच, हा शोध त्यानें लावला होता, व म्हणून लोकांत त्याच्याबद्दल विलक्षण कुतूहल होतें. त्याच्या या संशोधनानें आणि प्रत्यक्ष प्रयोगानें साऱ्या युरोप खंडांतील जाणत्या लोकांत मोठी खळबळ उडून गेली होती. सामान्य लोकांना व खेडुतांना तर, तो आकाशांतील वीज निर्धास्तपणें पकडून ती जमिनींत सोडून देतो याचें फार कौतुक व नवल वाटे ! वीज ही देवांचा रोष नसून ती एक सामान्य व नैसर्गिक सृष्टिचमत्कार आहे हें त्यानें आपल्या प्रयोगांनीं सिद्ध करून दाखविलें होतें. कांहीं लोक तर म्हणत कीं, त्यानें आकाशांतील थोडीशी वीज पकडून बाटलींत भरून ठेवली आहे !

तो यावयाचा, या निमित्तानें पॅरिसमधील पुस्तकांच्या दुकानांतून त्याचे लेख, त्याचीं पुस्तकें, त्यांचीं फ्रेंच भाषेंतील भाषांतरें विक्रीसाठीं ठेवण्यांत आलीं होतीं. जाणते पंडित त्याच्या उच्चता व [illegible] यांच्या प्रयोगांची व त्याच्या विजेच्या यंत्रांसंबंधानें चर्चा करीत, तर सामान्य माणसें त्याच्या रिचर्डच्या पंचांगावर व त्यांतील म्हणींवर खूष असत. एकाद्या माणसाच्या डोक्यांत एवढें ज्ञान व त्याच्या वागण्यांत इतका साधेपणा असावा याचें यांना मोठें कौतुक वाटे !

फ्रेंच दरबारानें पिटाळून काढल्यामुळें आश्रयाकरतां लोकांनीं ज्याच्याकडे धाव घेतली त्या खेडवळ रूसोप्रमाणेंच त्याची राहणी साधी आहे; तसाच तो शास्त्रज्ञ लावाइए याच्याप्रमाणे महाकल्पकही आहे; आयझॅक न्यूटनप्रमाणें तो शास्त्रवेत्ता आहे, तसाच व्हॉल्टेअरप्रमाणें तो बंडा लेखकही आहे. हे सर्वच उत्कट गुण एका माणसांत आढळावेत याचें लोकांना विशेष कुतूहल वाटे.

या काळात फ्रान्समध्यें लोकक्षोभ धुमसत होता. तो एक दिवस बॅस्टील तुरुंगाचीं दारें फोडणार होता. 'माझ्यामागें प्रलय '(After me, the deluge) हे शेवटच्या लुईच्या तोंडचे म्हणून समजले जाणारे शब्द लोकांच्या तोंडीं खेळत होते.

लोक अशा मन:स्थितीत असताना स्वातंत्र्याचा हा नवा उद्‌गाता येत होता, व म्हणून लोक त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. तो कशाकरतां बरें येत आहे ? तो काय आणणार आहे ?

सुमारें पाच महिन्यापूर्वी, अमेरिकेंत जगलाच्या सीमेवरील तेरा इंग्लिश वसाहतींनीं स्वातंत्र्याची घोषणा केली होती. जगांतील सर्व माणसें सारख्याच दर्जाची आहेत व सुखी जीवन व स्वातंत्र्य यांचा सर्वांनाच सारखा हक्क असून तो कोणी हिरावून घेऊ शकणार नाहीं, अशी त्यांची घोषणा होती. मग व्होल्टेअर तरी हेंच सांगत नव्हता काय ? अशाच प्रकारची घोषणा करण्याची फ्रेंच लोकांनाही आवश्यकता नाही काय ? आतां वसाहतींतून हा जो प्रेषित येत आहे तो, "आपण स्वतंत्र राज्यें असून आतां एक झालेलों आहोंत," असें सांगून त्यांच्या स्वातंत्रसंरक्षणासाठीं राजाजवळ मदत मागणार आहे काय ? आणि राजा तरी त्याला काय उत्तर देईल ? या लोकसत्तावाद्याचें, अडाणी जनतेच्या नेत्याचें राजा कसें स्वागत करील ? वेगवेगळे लोक आपल्या प्रवृत्तीनुसार मनाशीं अशा प्रकारचे प्रश्न करीत होते. पण राजा कांहीं करो; लोक त्याचें स्वागत करण्याला, त्याला पैसा पुरविण्याला, जरूर तर त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठीं स्वतःचें रक्त सांडण्यालाही तयार होते.

लोकांत अशा प्रकारच्या भावना वाढत होत्या. ते ज्याची वाट पाहात होते तो डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यांत अखेर येऊन पोहोंचला.

विद्यापीठाच्या रस्त्यावर त्याची गाडी लोकांना दिसली, तेव्हां ते तिच्या मागोमाग धावत गेले. ती तिसरे प्रहरची वेळ होती. त्याची गाडी थाळं थांबली तेव्हां लोक त्याच्याकडे मोठ्या आदरानें व कुतूहलानें पाहूं लागले. गाडींत एक वृद्ध गृहस्थ, त्याच्या शेजारीं एका बाजूस सोळा वर्षांचा एक तरुण मुलगा, व दुसऱ्या बाजूस सात वर्षांचा एक छोटा मुलगा असे बसलेले होते. लोक जवळ आले. एका स्त्रीनें तर त्याच्या कोटाला स्पर्शही केला.

तो पॅरिसला आल्याची वार्ता सर्व पॅरिसभर पसरली. शास्त्रज्ञांच्या प्रयोगशाळांमधील व वेधशाळांमधील लोकांना ती तेव्हांच समजली. खुद्द राजवाड्यांत राणीपर्यंत तो आल्याची वार्ता गेली, तेव्हां ती ऐकण्याकरतां तिनेंही आपलें खेळणें क्षणभर थांबविलें. व्यापारी लोकांच्या कचेऱ्यांपासून व बाजारपेठांपासून तर शांत निवांत अशा चर्चपर्यंत व बागांतून मुलें संभाळणाऱ्या दायांपर्यंत सर्वत्र तो आल्याची वार्ता पसरली.

तो आला होता. त्यानें साधा काळा कोट घातला होता. त्यावर कसलीही कलाकुसर केलेली नव्हती किंवा रेशीम चढविलेलें नव्हतें. डोक्याला त्यानें 'तीन टोकां'ची हॅट घातली नव्हती तर साधी लोकरीची टोपी घातली होती. टोपीखालीं डोक्यावर, पावडर टाकलेला आणि फितीनें बांधलेला केसांचा टोप नव्हता. त्याचे केस विरळ आणि भुरकट पांढरे झालेले व थोडे विसकटलेले होते. त्याची टोपी डोळ्यापर्यंत कपाळावर खालीं आलेली होती. डोळ्यावर जाड काळा चष्मा होता. लोकांनीं त्याचें स्वागत केलें तेव्हां त्यानें स्मित केलें, परंतु चेहऱ्यावर भाव प्रकट होऊं दिला नाहीं. त्याची मुद्रा शांत होती. भोंवतालच्या अनिश्चित व गोंधळलेल्या वातावरणांत त्याच्या चेहऱ्यावरील निश्चयी भाव उठून दिसत होता. त्याचें वर्णनही चोहोंकडे केलें गेलें. लोक विचारीत तो कोणी क्वेकर पंथी आहे काय? नाहीं. मग कोणी प्यूरिटन, नीतिवादी तर नाहीं? कठोर अशा कॉल्व्हिनिस्ट मताचा प्रचार करणारा प्रॉटेस्टंट तर नाहीं? तो ह्यांपैकीं कोणीही नव्हता. तो स्वतंत्र विचार करणारा, बुद्धिवादी युगाचा प्रवर्तक होता. त्याचा कोणताही पंथ असा नव्हता. लोक एकमेकांना प्रश्न विचारीत व अशीं उत्तरें देत!

नंतर कांहीं वेळानें आणखी एक प्रश्न करण्यांत आला. या त्यांच्या साधेपणाच्या व विनयशीलतेच्या मागें कांहीं जगद्विषयक विशेष ज्ञान, कांहीं

विशेष चतुरस्रता, सूक्ष्म दृष्टि, असें कांहीं आहे काय कीं ज्या योगें, ज्या पाताळ-यंत्री मुत्सद्यांच्या तो भेटी घेणार आहे त्या सर्वांना तो पुरून उरेल? पॅरिसमध्यें शेकडों ब्रिटिश गुप्त हेर गल्लीबोळांतूनही पसरलेले होते आणि त्यांची नजर प्रत्येक अमेरिकनावर असे. हे हिकमती हेर विलायतेला कांहीं तरी बातमी पाठवितील, व त्यायोगें अमेरिकेंत लेक्सिंग्टन व बंकरहिल येथें ब्रिटिश सैनिकांना माती चारण्याऱ्या स्वातंत्र्यवादी बंडखोरांना फ्रान्समधून मिळणारी मदत बंद होईल! या सर्वांना पुरून उरेल इतकें व्यवहारचातुर्य त्याच्या-जवळ असेल काय?

जे लोक त्याला जवळून पाहूं शकले, ज्यांनीं त्याच्या डोळ्यांतील चमक प्रत्यक्ष पाहिली त्यांना असें वाटलें कां इतकें व्यहारचातुर्य त्याच्या ठिकाणीं आहे. आणि जे प्रत्यक्ष त्याला पुढें भेटले, व त्याच्याशीं युद्धाच्या व तहाच्या गोष्टी बोलले, त्यांना तर त्याचा प्रत्ययही आला.

लौकरच हिवाळा सुरू झाला. फ्रेंच समाजांतील प्रत्येक कोनाकोपऱ्यांतून या श्रेष्ठ पुरुषाबद्दल आदराची भावना व्यक्त होऊं लागली. दुकानांतून त्याचीं चित्रें विक्रीसाठीं ठेवलीं जाऊं लागलीं. त्याचे पुतळे, अर्धपुतळे, छोटीं चित्रें घरांघरांतून दिसूं लागलीं. त्याचा उघडा मुखवटा किंवा फर टोपी घातलेला चेहरा तपकिरीच्या डब्यांवर, बिल्लयांवर, अंगठ्यांवर, नक्षीकामांत कोरला जाऊं लागला.

लोकांच्या या आदरभावाचा त्यानें मोकळ्या मनानें स्वीकार केला. लोकांची त्याला पाहण्यासाठीं व भेटण्यासाठीं गर्दी होऊं लागली, तेव्हां त्याला पॅरिसच्या उपनगरांतील पॅसी येथील एका सरदाराच्या बंगल्यांत आश्रय घ्यावा लागला. चाहत्या मंडळीपासूनही त्रास होऊं नये म्हणून त्याला जपावें लागे. त्याला पुष्कळ काम करावयाचें होतें, आणि त्या वेळच्या समजुती-प्रमाणें तो आतां वयातीत झाला होता.

अशा तऱ्हेनें वयाच्या ७१ व्या वर्षी जीवनाच्या एका नव्या वाटचालीत तो प्रवेश करीत होता. जगांत यापूर्वी कधींही घडून आली नसेल एवढी क्रांति या सत्तर वर्षांच्या काळांत घडून आली होती. या ७० वर्षांपूर्वी, बॉस्टन येथें • मेणबत्त्या तयार करणाऱ्या जोसायाा फ्रँकलिन हुशा गांवाच्या माणसाच्या, पोराबाळांनीं गजबजून गेलेल्या घरीं एका गुटगुटीत मुलाचा जन्म झाला, तोच बेंजामिन होय.

२ – बालपण

बेंजामिन ऊर्फ बेन याचा जन्म मॅसॅचूसेट्स् हे वसाहतींतील बॉस्टन या मुख्य शहरीं १७ जानेवारी १७०६ या दिवशीं झाला. त्या काळच्या परिस्थितीची आज आपणांला कल्पनाही करतां येणार नाहीं. उत्तर अमेरिकेच्या अटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावर ज्या वसाहती निर्माण झाल्या होत्या त्यांत धार्मिक असहिष्णुतेचें केन्द्र म्हणून या वसाहतींची सुमारें शतकभर ख्याति होती. पाखंड माजविल्याबद्दल इंग्लंडमध्यें झालेल्या छळामुळें पळून आलेले प्यूरिटन लोक येथें वसाहत करून राहिले होते; पण येथें आल्यावर, अमेरिकेंत जे त्यांच्या मताचे नव्हते, त्यांचा त्यांनीं असाच छळ करण्याचें सत्र सुरू केलें! ईश्वरप्रणीत म्हणून जीं तत्त्वें ते मानीत, तीं, विशेषतः त्यांचा तपशील, अमान्य केल्याबद्दल त्यांनीं ॲन हचिन्सन, जान व्हील राईट, रॉजर वुइल्यम्स यांसारख्यांना हद्दपार केलें होतें. आणि बेंजामिन फ्रँकलिन याच्या जन्माआधींच्या बारावर्षांपूर्वी त्यांनीं जादूटोणा केल्याच्या आरोपावरून १९ दुर्दैवी लोकांना आवेशाच्या भरांत फांसावर चढविलें होतें व कित्येकांना तुरुंगांत टाकलें होतें.

तथापि न्यू इंग्लंडमधील या धार्मिकतेचा किंवा धर्मशाहीचा कणा १७०६ च्या सुमारास मोडला. चर्च ऑफ इंग्लंड आणि तत्सम चर्चेस यांना येथें पूर्वी बंदी होती; पण तशा संस्थांना आतां बॉस्टनमध्यें नांदूं दिलें जाऊं लागलें होतें. पाखंडपणाबद्दल ज्यांना पूर्वी फांसावर चढविण्यांत आलें होतें, अशा क्वेकर पंथांतल्या लोकांनासुद्धां १७१० मध्यें लेव्हेरेट आळींत सभागृह करण्याला परवानगी देण्यांत आली होती. तथापि असें असलें तरी सगळयाच लोकांच्या मनांतील पीळ अद्याप उलगडला नव्हता. लोकांमधील धार्मिक समजुती, अंधश्रद्धा, खुळेपणा कायमच होता. लोकांत अनाचार माजला आहे म्हणून त्यांना शिव्याशाप देणारे पुष्कळ असत. कोपऱ्याकोपऱ्यावर सैतान उभा आहे असें लोक मानीत. लोक दुराचारी झाले म्हणून त्यांना शासन करण्याकरतां देव वादळें निर्माण करतो व प्लेग पाठवतो असें ते समजत. औषधासाठीं झाडपाल्याचा व जळवांचा उपयोग करण्यांत येत असे. स्वच्छता राखण्याची आज जीं सर्वसामान्य साधनें उपलब्ध आहेत त्यांची त्या काळीं कल्पनाही नव्हती. गटारें रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना उघडीं असत. पाणी पुरवठा विहिरींच्या साहाय्यानें होत असे. रस्त्यांची

झाडलोट, त्यावर सार्वजनिक दिवाबत्तीची सोय, आगीपासून बचावासाठी सार्वजनिक व्यवस्था, पोलिस संरक्षण, हें कांहीं नव्हतें. संकट आलें तर लोकांना शस्त्रें घेऊन येण्यासाठीं बोलावण्याकरतां म्हणून पहारेकरी तेवढे असत.

न्यू इंग्लंडच्या बाहेरच्या जगांतील बातमी, तिकडून जहाजें आलीं म्हणजे त्यांच्याबरोबर सावकाश येई. कॅरिबियन समुद्रांतील बेटांतील साखर कारखान्यांतून काकवी येई व व्हर्जिनिया व कॅरोलायना येथून जहाजांतून तंबाखू येत असे. न्यूयार्ककडल्या जहाजांतून येणारांकडून चांचेगिरीच्या व वेगवेगळ्या भाषा बोलणारांसंबधींच्या गोष्टी समजत. खुद्द न्यूयार्क प्रदेश परका समजला जात असे. फिलाडेल्फियाकडील जहाजांची ये जा बरीच असे. हें शहर सर्वांत मोठें होतें. तेथें क्वेकर लोकांनी आपलें बस्तान चांगलेंच बसविलें असल्याच्या बातम्या येत. उत्तरेकडून जी जहाजें येत त्यांच्याबरोबर फ्रेंच व इंडियन लोकांपासूनचें भय सारखें वाढत असल्याच्या वार्ता येत. इंग्लंडहून बऱ्याच दिवसांचा व धोक्याचा प्रवास संपवून जहाजें येत, त्यांबरोबर येणाऱ्या बातम्यांवरून मात्र त्या जुन्या जगांत नव्या युगाची पहाट होत असल्याचें वर्तमान समजे. नव्यानें वसाहतीसाठीं येणारे हें सांगत; पण न्यू इंग्लंडमध्यें अज्ञानांधकार कायमच होता.

अमेरिकेंत या निरनिराळ्या वसाहतींत व प्रांतांत बरेंच अन्तर असे. तें केवळ भौगोलिकच होतें असें नाहीं; तर विचार, रीतरिवाज, राज्यपद्धति, संस्कृति, व वागण्याची सर्वसामान्य चालरीत, व नैतिक दृष्टिकोण यांतही बरेंच अन्तर असे. त्या सर्वांना एकत्र बांधून ठेवणारा बारीकसा धागा म्हणजे त्या सर्वांचा ब्रिटिश राजसत्तेशीं असलेला संबंध. बॉस्टनपासून बॉल्टिमोरपर्यंन्त जाण्यास १७०६ मध्ये इतका काळ लागे कीं तेवढ्यांत आज पृथ्वीप्रदक्षिणा होऊं शकते. त्या काळांत खुष्कीवरूनही दळणवळण फार अवघड होतें; आणि कांहीं ऋतूंत तर तें अशक्यच असे. किनारा सोडून इतर भागांत रस्ते नव्हते. देशाच्या अन्तर्भागांतला प्रवास नद्यांच्या साहाय्यानें किंवा पाय रस्त्यानें घोड्यावरून करावा लागे. १७०७ पर्यंन्त पोस्टाची सोय खाजगी असे. आणि तीही इतकी थोडी होती कीं, मॅसॅचूसेट्स आणि व्हर्जिनिया यांच्या दरम्यान वर्षांत शंभरही पत्रें आत येत नसत. पश्चिमेकडील सरहद्द विशेषतः न्यू इंग्लंडच्या किनाऱ्यापासून फार दूर नव्हती. आणि त्यापलीकडे

अमर्याद अरण्यें होतीं. तेथें जंगली श्वापदें व इंडियन लोक राहात. मॅसॅच्युसेटस्‌मधील पश्चिम भागांतील शेती जेमतेम पोटापुरतें देई. शेतकऱ्याच्या कुटुंबाला लागणाऱ्या सर्व जीवनोपयोगी वस्तु शेतावर पिकविण्यांत किंवा घरीं तयार करण्यांत येत असत.

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभींच्या काळांत येथील लोकांचें जीवन अतिशय रुक्ष व कंटाळवाणें असावें असें दिसतें. जीवनांतील नित्याच्या कार्यक्रमांत बदल किंवा करमणूक करणारे प्रसंग क्वचितच घडत. नाटकांना त्या काळांत बंदीच असे. संघटित असे खेळ नव्हते. शब्बाथ मोडणारे, भुरट्या चोऱ्या करणारे, दारूबाज, आणि व्यभिचारी अशांना जेव्हां बंदींत ठेवण्यांत येई किंवा खोड्यांत अडकविण्यांत येई, तेव्हां तें पहाणें, हा एक लक्ष वेधणारा आणि कुतूहल निर्माण करणारा प्रकार असे. जे शिकलेले होते ते धार्मिक ग्रंथांतील प्रश्नांवर व प्रवचनांवर चर्चा करीत. ज्यांना वाचतां येत असे त्यांना मुद्धां बायबल किंवा पिलग्रिम्स् प्रोग्रेस या ग्रंथाची एकादी प्रत एकाकडून दुसऱ्याकडे फिरत फिरत अशी कधीं मिळाली तर ती, एवढेंच वाङ्मय उपलब्ध असे. १७०४ सालीं बॉस्टन न्यूज लेटर हें वृत्तपत्र सुरू झालें. तोंपर्यन्त कोणत्याही वसाहतींत नियमित प्रसिद्ध होणारें वर्तमानपत्र नव्हतें.

या भोंवतालच्या कंटाळवाण्या वातावरणाचा बेंजामिनच्या मनावर वाढत्या वयाबरोबर अतिशय परिणाम झाला. जात्या तो खेळकर होता. लहानपणीं समजूं लागल्यापासून प्रत्येक गोष्टींत त्याची चौकसबुद्धि दिसूं लागली होती. अज्ञानामुळें किंवा निषेध्य म्हणून ज्या गोष्टी त्याच्यापासून दूर ठेवण्यांत आलेल्या होत्या, त्यांच्या बाबतींत तो 'असें कां' म्हणून विचारी, त्यांची चिकित्सा करी, आणि त्या बाबतींत इतरांचा वेडगळपणा पाहून हसे. त्याला असहिष्णु वृत्तीचा लहानपणापासूनच तिटकारा होता. मनावरील दडपण, आणि झोपटींवजा घरें असलेल्या त्या गांवांतील कोंडमारा करणारें जीवन त्याला असह्य वाटे. समुद्राच्या पलीकडे एक वेगळेंच जग आहे, तें तेजस्वी आहे, मन उत्फुल्ल करणारें आहे, व बहुरंगी आहे, पण याची मेंढ्यांच्या चरबीच्या मेणबत्त्या ओतणाऱ्या आपल्या बापाला, व खंडीभर भावंडांना कांहींही कल्पना नाहीं हेंही त्याला माहीत होतें. त्याच्या भावंडांपैकीं फक्त एकाला —बेंजामिनचा सावत्र भाऊ जोझाया नांवाचाच होता, त्याला — त्याची कल्पना होती.

आणि म्हणून तें जग स्वतः पाहण्यासाठीं एक दिवस तो जहाजावर बसून पळून गेला होता; पण त्याच्या या कृत्याबद्दल फ्रँकलिन कुटुंबांत कधीं बोलणें निघत नसे.

मेणबत्त्या ओतण्याचा त्यांचा उद्योग फार कंटाळवाणा होता. त्यांतील चरबीची घाण फार येई. त्यामुळें संधि मिळाली कीं बेन समुद्रकांठीं जाऊन जहाजांची ये-जा पाहात बसे. बंदराबाहेर नांगरून पडलेलीं व पश्चिमच्या वाऱ्याची वाट पाहात असलेलीं मोठमोठीं जहाजें तेथें त्याला दिसत. बापाची त्याच्यावर नजर असे. आपला एक मुलगा असाच निघून गेला, तो प्रसंग पुन्हा येऊं नये म्हणून तो दक्ष होता. या सर्वांत धाकट्या मुलाचें त्याला कौतुक वाटे व भयही वाटे. बेनला बोलतां येऊं लागण्यापूर्वीच वाचतां येऊं लागलें होतें. पुस्तकांचें त्याला वेड असे, त्याप्रमाणें सागरावरील वाऱ्या हवेचेंही त्यास फार आकर्षण असे. निसर्गांतील उष्णतेचे व थंडीचे चमत्कार, झाडी, कृमिकीटकांची हालचाल या गोष्टींत त्याचें मन रमून जाई. त्यामुळें मेणबत्त्या ओतण्याकडे त्याचें नेहमींच दुर्लक्ष होत असे.

बेनला धर्मोपदेशक करण्यासंबंधाचा विचार जोझायानें एकदां बोलून पाहिला. वाचन व चिंतन करणारांचें तेंच खरें स्वाभाविक क्षेत्र असतें. पण बेंजामिननें चर्चमधलीं प्रवचनें ऐकलीं होतीं. जग धुंडाळावें असें त्याच्या मनांत येई. चर्चमधील जीवन त्याला खुजें व वेडगळपणाचें वाटे. हा वेळेचा केवळ दुरुपयोग आहे असें तो म्हणूं लागला, तेव्हां तर फ्रँकलिन कुटुंबाला धक्काच बसला. हें कुटुंब ओल्ड साऊथ चर्चचें अभिमानी होतें.

आपल्याच कुटुंबांतला धाकटा मुलगा नास्तिक निघतो कीं काय अशी शंकाही बोलली गेली. पण बेनवर बापाचें प्रेम होतें. त्यानें बेनला क्षमा केली. बेंजामिन याच नांवाचा बेनचा एक चुलता होता. त्याचाही तो फार लाडका असे. त्याच्या हें तेव्हांच लक्षांत आलें कीं या मुलाला धर्मोपदेशक करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. अशा परिस्थितींत समुद्राच्या खाऱ्या वाऱ्यापेक्षांही अधिक आकर्षक अशा दुसऱ्याच एका वासानें बेनचें लक्ष आकृष्ट केलें.

एखादा मुलगा असा असतो कीं त्याचें लक्ष त्या वासानें वेधलें गेलें म्हणजे त्याला त्याचें आकर्षण जन्मभर राहतें. त्यांतूनच कांहींना लिहिण्याचा, प्रकाशनाचा, जाहिरातीचा व्यवसाय आवडूं लागतो. कांहीं ग्रंथकर्ते, किंवा

वृत्तपत्रें यांकडे वळतात. बेंजामिननें हळूंहळूं या सर्वच क्षेत्रांत पदार्पण केलें. त्याचा एक भाऊ जेम्स यानें एक छोटा छापखाना सुरू केला होता. त्यांत बेंजामिनचा प्रवेश झाला. व त्यांतूनच तो पुढें लेखक व प्रकाशक म्हणून प्रसिद्धीस आला. मुद्रणाच्या शाईच्या वासानें त्याला आकर्षित केलें होतें.

या काळांत छापखाना ही एक नवलाईची गोष्ट होती. वसाहतींतील इतर शहरांच्या मानानें बॉस्टन हें शहर सुशिक्षित समजलें जात असे. बॉस्टन शेजारींच चार्लस् नदीच्या पलीकडे केंब्रिज नांवाचें एक खेडें होतें. (त्याचें पूर्वीचें नांव न्यू टाउन होतें.) तिथें जॉन हॉवर्ड या एका तरुण इंग्रज माणसाच्या ग्रंथसंग्रहालयांतून जवळच एका कॉलेजची वाढ होत होती; तथापि असें असलें तरी बॉस्टनमध्यें छापखान्याची विशेष गरज होती असें मात्र नाही. येथें दोन छापखाने होतेच. जेम्स फ्रँकलिनचा एक छापखाना होता. दुसऱ्यांत 'न्यूज लेटर' हें वर्तमानपत्र छापलें जात असे. जेम्सही गॅझेट नांवाचें एक वृत्तपत्र छापीत असे. अमेरिकन वसाहतींतील सात आठ हजार वस्तीच्या गांवांत दोन वर्तमानपत्रें चालणें म्हणजे ती विशेषच गोष्ट होती.

लौकरच जेम्स आपल्या धाकट्या भावाकडे संशयी दृष्टीनें पाहूं लागला. कदाचित् त्याला त्याचें भयही वाटत असावें. उपरोधिक लिहिण्याची शैली या मुलांत दिसू लागलेली होती. लहानपणीच त्याला प्रौढपण आलेलें होतें. कोणत्याही पदार्थांतून किंवा प्रसंगांतून विनोद निर्माण करणारा हा मुलगा आपल्या भावाच्या गंभीर वागण्याची चेष्टा करी. कधी कधी ती मर्यादेबाहेरही जात असेल. मग जेम्सचा राग अनावर झाला म्हणजे तो त्याला खरपूस ठोक देई. या खोड्यांमुळें जेम्सला वेन नकोसा झाला. पण केवळ बापाच्या आग्रहामुळें त्याला ठेवून घेणें जेम्सला भाग पडलें. कारण छापखाना आणि तिथले खिळे वगैरे पाहताच बेनची कळी खुलली होती, व म्हणूनच बापानें जेम्सजवळ उमेदवारी करण्यासाठीं त्याला ठेवलें होतें.

अशा रीतीनें वयाच्या बाराव्या वर्षींच बेंजामिन फ्रँकलिन याच्या व्याव-सायिक जीवनास सुरवात झाली. मुद्रण हेंच पुढेंही त्याच्या जीवनाचें केन्द्र राहिलें. छापखान्यांतील टाईप जुळणीचें जुळाऱ्याचें व खिळेपनिसाचें काम तो तेव्हांच शिकला व त्यांत तरबेजही झाला. दुसरे कामगार येऊन

कामाला सुरवात करतात न करतात, तेवढ्या वेळपर्यंत बेनचें काम पुरें झालेलें असे. त्यामुळें त्याला रिकामा वेळ पुष्कळ मिळे. या वेळेचा उपयोग त्यानें स्वतःच्या शिक्षणाकडे केला. त्याचें पद्धतशीर शालेय शिक्षण फारसें झालेलें नव्हतें. पण आतां रात्रीच्या वेळीं जें कांहीं वाचावयास मिळे तें तो वाचून काढी. छापखान्याच्या व्यवसायांत असल्यामुळें त्याला पुस्तकें उपलब्ध होऊं शकत. पुस्तक विक्रेत्यांच्या दुकानांतील उमेदवार मुलांबरोबर त्याची मैत्री जमली होती. त्यांच्याकडून त्याला रात्रीच्या वेळीं वाचावयास गुपचूपपणें पुस्तकें मिळत व तोही तीं पुस्तकें अशींच्या तशीं कोन्यासारखीं लगेच परत करी. कांहीं वेळां आज आणलेलें पुस्तक उद्यां परत करावयाचें असे, व अशा वेळीं आपण रात्र रात्र जागून पुस्तकें वाचून काढीत असूं असें त्यानें म्हटलें आहे. या काळांत त्यानें जॉन बन्यन याचे ग्रंथ वाचून काढले. त्याचप्रमाणें प्लूटार्कनें लिहिलेलीं 'चरित्रें', रिचर्ड बर्टन याचा 'ऐतिहासिक लेखसंग्रह' इत्यादि पुस्तकें त्यानें वाचलीं. तसेंच धार्मिक विषयांवरीलही कित्येक पुस्तकें आपण वाचून काढल्याचें तो सांगतो. धर्मविषयाचा कंटाळा असला तरी आपल्याला ज्ञानाची तहान लागली होती असें त्यानें म्हटलें आहे. आतां तो लिहूंही लागला होता. त्यानें आरंभीं केलेल्या कविता अगदींच रद्दी होत्या. त्या त्यानें छापल्या व गांवांत चार ठिकाणीं जाऊन त्या विकल्याही. पण आपण कवि नाही. हें त्याला लौकरच आढळून आलें. तो गद्यलेखनाकडे वळला.

जेम्सबरोबर झालेल्या कराराप्रमाणें जेम्सकडे बेन फक्त जेवीत असे. त्याशिवाय त्याला वेगळा पगार नव्हता. बेन २१ वर्षांचा होईपर्यंत बेननें जेम्सकडे जेवणावारी काम करावें व जेम्सनें त्याला फक्त शेवटच्या वर्षांत पगार द्यावा असें ठरलें होतें. पण बेननें हरतऱ्हा करून चार पैसे मिळविले व त्यांतून पुस्तकें विकत घेतलीं. पुस्तक वाचून झालें म्हणजे तें विकून टाकावें व नवें घ्यावें असा त्याचा क्रम चाले. बालवयांतच त्याची बुद्धि प्रगल्भ झाली होती. योग्यायोग्य काय हें त्याला कळूं लागलें होतें व टाकाऊ गोष्टींबद्दल त्याच्यांत तिटकारा निर्माण झाला होता. त्या काळांत मुलें लहान वयांतच प्रौढ होत, पण तशाही स्थितींत त्याच्या ठिकाणीं दिसूं लागलेला पोक्तपणा विशेषच होता.

त्याची इच्छाशक्ति जशी प्रबळ होती, त्याचप्रमाणें त्याचें शरीरही दणकट होतें. तो पहाटेच्या पूर्वीच उठे. वाढत्या वयाच्या मुलांना जेवढी झोंप लागते त्याच्या निम्मी त्याला पुरत असे. उठल्यावर तो बंदरावर जाई व तेथें समुद्रांत मैलभरपर्यंत पुढें जाऊन पोहोत असे. पोहतांना तो वेगवेगळया प्रकारचे हात मारण्यास शिकला. कमींत कमी शक्ति खर्चून जास्तींत जास्त काय करतां येईल हें पाहाण्याकडे त्याचें लक्ष असे. पोहण्यांतील कौशल्य व सफाई संपादन करावी, गति वाढवावी, व पुष्कळ वेळपर्यंत पाण्यांत राहता यावें यासाठीं त्यानें प्रयत्न केले. पोहून झाल्यावर तो थोडी न्याहारी करी व नंतर दुकानांत गेल्यावर तेथेंच दुपारचें जेवण घेई. भाकरी व थोडें तोंडी लावणें असलें म्हणजे त्याला पुरत असे. खाऊन झाल्यावर तो दोन घोट फक्त पाणी पिई. त्याचे इतर सहकारी कामगार मांसाशन करण्यांत व दारू पिण्यांत दंग असत, तर या वेळेचा उपयोग बेन अभ्यासाकडे करीत असे. तरतरीत बुद्धि व दांडगी ग्रहणशक्ति यांमुळें बेनची चांगलीच प्रगति झाली होती. मिताहार व मितपान यानें हे गुण निर्माण होतात, असें त्याचें मत होतें.

तो सोळा वर्षांचा असतांना शाकाहारी भोजनाविषयीं एक पुस्तक त्याच्या वाचनांत आलें व त्याचा त्याच्यावर परिणाम होऊन तो शाकाहारी बनला. तो जेम्सकडे जेवीत असे. त्याच्या या शाकाहाराच्या आग्रहामुळें जेम्सच्या घरीं गैरसोय होऊं लागली व तऱ्हेवाईकपणाबद्दल त्याच्यावर टीकाही होऊं लागली. तेव्हां त्यानें आपल्या भावाला सांगितलें कीं, "माझ्या जेवण्यासाठीं तुला येणाऱ्या खर्चाच्या निम्मी रक्कम तूं मला रोख देशील तर माझ्या जेवणाची मी स्वतंत्र व्यवस्था करीन." जेम्स ह्या गोष्टीला ताबडतोब तयार झाला. जेम्सकडून जेवढे पैसे मिळत त्याच्याही निम्म्या रकमेंत बेन आपलें जेवण भागवी व उरलेले पैसे पुस्तकें घेण्यावर खर्च करी.

वाढत्या वयाबरोबर बेंजामिनच्या स्वभावांतील एक द्वंद्व अधिकाधिक स्पष्ट होऊं लागलें होतें; व तें आयुष्यभर तसेंच राहिलें. वैयक्तिक जीवनांत त्याची रहाणी कडक व नियमबद्ध होती. ज्या वयांत तरुण माणसें खूप खाण्याचा हव्यास धरतात, त्या वयांत त्यानें आपला आहार असा ठरवून टाकला कीं त्याचें लोकांना आश्चर्य वाटावें. त्याच्या वाचनाचे विषय कथा कादंबऱ्या नसून, नीतिशास्त्र किंवा तत्त्वज्ञान असे गंभीर असत. त्याचे सहकारी

गुत्त्यांत बसून मजा करीत; पण त्याचा त्याला तिटकारा असे. तो दारू न पितां पाणी पिई. त्या युगांत ही संवय फारच भयंकर समजली जात असे. धर्मविषयीं त्यानें बारकाईनें विचार केला होता. विश्वरचनेविषयींचे त्याचे विचार परिणत झाले होते. हें सर्व पाहिलें म्हणजे त्याचें श्रेष्ठत्व ध्यानांत येतें. त्याचे दोस्त त्याला शिष्ट समजत असले तर त्यांत आश्चर्य नाहीं. अमेरिकेंतील बालमनापुढें त्याचें हेंच चित्र पिढ्यान्‌पिढ्या ठेवण्यांत आलें आहे.

पण त्याचबरोबर त्याच्या स्वभावांतील आणखीही एक वैशिष्ट्य दिसून येतें. स्वतंत्र व प्रगल्भ विचारांबरोबरच त्याच्यांत खोडकर व विनोदी वृत्तिही जागृत झालेली होती. ही वृत्ति त्याच्यात कोठून आली हें सांगणें कठीण आहे. फ्रँकलिन कुटुंबाचा पूर्वेतिहास पाहिला तर खूप मुलेंबाळें असलेल्या एका गरीब शांतस्वभावी इंग्रज शेतकऱ्याचें तें घराणें असल्याचें आढळून येतें. मागच्या पांच पिढ्यांतील प्रत्येक पिढींत सगळ्यांत धाकट्या मुलाचा सर्वांत धाकटा मुलगा बेन होता. या कुटुंबाचा तेथें लोहारीचा व्यवसाय होता. जोझायानें १६८०साली बायको व तीन मुलें बरोबर घेऊन इंग्लंडहून बॉस्टनला प्रयाण केलें. तेथें सातव्या बाळंतपणांत त्याची बायको वारली. त्यानंतर त्यानें पीटर फॉलगर याची मुलगी अबाया हिच्याशीं लग्न केलें. बेन हा तिचा आठवा मुलगा. दूध रस्त्यावरील आपल्या घरीं आपलें पान तेरावें असे अशी आठवण बेननें सांगितली आहे.

सारांश, हे लोक व्यवसाय करून पोट भरणारे होते. खोडसाळपणाची वृत्ति त्यांच्यांत कोठें आढळत नाहीं. पण बेनमध्यें ती उत्कटत्वानें दिसूं लागली, व तिनें बॉस्टनमधील वातावरण बेचैन करून टाकलें. त्याच्यांतील ही वृत्ति इतकी बोचक झाली होती कीं तो बंडखोर बनला. गांवांतील बडे समजले जाणारे लोक गंभीर चेहेरे करून एकीकडे धार्मिक प्रवचनें तासन्‌तास ऐकत, आणि तेच लोक, दुसरीकडे दारू पिऊन झिंगून गुत्त्यांतून बाहेर पडत किंवा वेश्यांबरोबर खलाशी धिंगाणा घालीत तें मोठ्या कौतुकानें पाहात. हा दांभिकपणा सहन न होऊन त्याच्यांतील उपरोध वृत्ति शिगेस पोचली.

बेन पंधरा वर्षांचा असतांनाच ही ढोंगबाजी त्याच्या लक्षांत येऊन चुकली होती. बॉस्टनच्या लोकांनीं ती आतां बाहेर काढली पाहिजे व आपल्या

ठरविली पाहिजे असें त्याला वाटूं लागलें. त्यानें निरीक्षण पुष्कळ केलें होतें. कॉलेज विद्यार्थ्यांबरोबर त्यानें चर्चा केल्या होत्या व त्यांच्या शिक्षणाचा दर्जा पारखून टाकला होता. रात्रीच्या चांदण्यांत गल्ल्याकुच्यांतून चालणारे चहाटळ प्रेमचाळे त्यानें पाहिले होते. चोरटा व्यापार कसा चालतो व त्यावर कशी नफेबाजी चालते याची त्यानें माहिती करून घेतली होती. आतून चाललेले हे सर्व प्रकार, व वरून स्वीकारलेला संभावितपणाचा आव पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटे. एकदां हा ढोंगबाजीचा बुडबुडा फुटला म्हणजे लोकांचीही उपहास वृत्ति जागृत होईल याची त्याला खात्री होती. हा बुडबुडा फोडण्याचें सामर्थ्य तो जुळवीत असलेल्या त्याच्या हातांतील टाईपांत होतें.

बेनच्या मनानें या लोकांची खोडकी जिरविण्याचें घेतलें. त्यानें ज्या गोष्टी केल्या त्यामुळें बॉस्टनमध्यें मोठीच खळबळ उडून गेली. त्याचा परिणाम म्हणून त्याचा भाऊ जेम्स याला तुरुंगाची कोठडी पाहण्याची पाळी आली, व वयाच्या सोळाव्या वर्षी बेन मुद्रक, प्रकाशक, व लोकांच्या दृष्टीनें न्यू इंग्लंडमधील सर्वांत महत्त्वाच्या वर्तमानपत्राचा मालकही बनला! एरवीं हें प्रकरण केव्हांच विसरलें गेलें असतें. पण बेंजामिनशीं त्याचा संबंध आल्यामुळें त्याला महत्त्व आलें. अमेरिकनांच्या रुक्ष, कंटाळवाण्या व नीरस जीवनांत फ्रॅंकलिनच्या या वेळच्या हास्यविनोदाच्या रूपानें केवढी मौलिक भर घातली हें त्या काळच्या कागदपत्रांवरून चांगलें दिसून येतें.

---

३ – वृत्तपत्रव्यवसायास सुरुवात

त्या काळांत मुद्रकाला विशेष महत्त्व होतें. पुष्कळदां तो प्रकाशक व संपादकही असे. जेम्स फ्रॅंकलिन यानें १७२१ मध्यें न्यू इंग्लंड कुरंट नांवाचें पत्र सुरू केलें. तेव्हां बहुतेक सर्व कामें तोच करी. बातमी गोळा करणें, वृत्तपत्रीय पद्धतीनें ती संपादन करणें, छापणें हें सर्व तो करी. बेंजामिनचें वय या वेळीं १५ वर्षांचें होतें. तो छापखान्यांत एक शिकाऊ उमेदवार म्हणून होता. जेम्सचे मदतनीस कंपोझ करणें, यंत्रावर छापणें व वर्तमानपत्राचे अंक वाटणें इत्यादि कामें करीत. हें वर्तमानपत्र म्हणजे पाठपोठ

छापलेला एक ताव असे व तें आठवड्यांतून एकदां निघे. दुसरें कांहींच वाचावयास नसल्यानें बॉस्टनचे लोक बारीक टाइपांतलें हें पत्र घेत असत.

जहाजांच्या आण्यायेण्याच्या संबंधाची बातमी या पत्रांत दिलेली असे. त्याशिवाय लंडनमध्यें कित्येक महिन्यांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या लेखांतील एखादा उतारा, वाचकाचें एकादें पत्र, तें जेम्सच्या एकाद्या मित्राचेंच असावयाचें, याशिवाय त्यांत फारसें वाचनीय असें कांहीं नसे. त्यामुळें पत्र अगदीं बेचव वाटे. ही गोष्ट बेनच्या लक्षांत येऊन चुकली होती. अर्थात् बॉस्टनमधील इतर वर्तमानपत्रांचा दर्जा याहून अधिक चांगला नव्हताच. अशा परिस्थितींत आपले तिसरें पत्र, त्यांत चुरचुरीतपणा नसेल तर कसें यशस्वी होईल, याचा विचार या पंधरा वर्षांच्या वयाच्या मुलाच्या मनांत घोळूं लागला.

शब्दरूपानें आपले विचार व्यक्त करण्याची बेनची बौद्धिक तयारी या वेळपर्यंत बरीच झालेली होती. प्रत्येक गोष्ट पद्धतशीर रीतीनें करण्याच्या संवयीनुसार त्यानें लिहिण्याचा अभ्यास केला होता. विलायतेंत प्रसिद्ध होणाऱ्या स्पेक्टेटर वृत्तपत्राचें एक बांधीव पुस्तक एकदां त्याच्या हातीं आलें. तें त्याने मोठ्या आवडीनें पुन्हा पुन्हां वाचून काढलें. लिहिण्याची ही पद्धति आपण उचलावी असें त्यानें मनाशीं ठरविलें. ॲडिसनच्या शैलीनें त्यानें आपल्या स्वतःच्या विषयांवर निबंध लिहून पाहिले व लिहून झाल्यावर स्पेक्टेटरमधील लेखाबरोबर आपल्या लिखाणाची स्वतःच तुलना करून त्यानें आपल्या लिहिण्यांतील दोष दुरुस्त केले. आपलें शब्दभांडार फार तुटपुंजें असल्याचें लवकरच त्याला आढळून आलें. तें भरून काढण्यासाठीं त्यानें एक नामी युक्ति शोधून काढली. थोड्या वेळांत जास्तींत जास्त परिणामकारक उपाय किंवा युक्त्या शोधून काढणें हें त्याचें वैशिष्ट्य होतें. कविता करतांना यमक जुळविण्याकरतां नवे शब्द हुडकावे लागतात याचा त्याला पूर्वी अनुभव आला होता. म्हणून त्यानें एक युक्ति केली. तो आपल्या निबंधांचें पद्यांत रूपांतर करून पाही व त्यांचें पुन्हा गद्यांत रूपांतर करी. या अभ्यासानें त्याच्या शब्दसंपत्तींत पुष्कळच भर पडली.

अशा रीतीनें केलेले कांहीं प्रयत्न त्यानें आपल्या चहात्यांस, व वडील मित्रमंडळींना दाखविले व पुढें कुरटकरतां कांहीं लेखन करण्याचेंही योजिलें.

उघड रीतीनें तसें करतां येणार नाहीं हें त्याला ठाऊक होतें. आपलें लिखाण कितीहि चांगलें असलें तरी शिकाऊ उमेदवार मुलाचें हें लिखाण म्हणून आपला थोरला भाऊ त्याकडे तिरस्कारानें बघेल, एवढेंच नव्हे तर आपल्याला मारही देईल हें तो जाणून होता. पण लिहिण्याची ओढ जाईना. तेव्हां बेननें आपल्या अक्षराचें वळण बदललें, एक टोपण नांव धारण केलें आणि छापखान्यांतले सर्व लोक निघून गेल्यावर एका रात्रीं दाराच्या फटींतून त्यानें आपलें लिखाण हळूच आंत सरकवलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपले सहकारी तो कागद घेऊन काय करतात व शेवटीं त्या लिखाणाचें काय होतें याकडे, आपली जिज्ञासा दाबून पण उत्सुकतेनें, तो पाहूं लागला. त्याच्या वाङ्मयीन जीवनाला अशा रीतीनें वयाच्या सोळाव्या वर्षी सुरवात झाली. या वेळची आठवण सांगतांना तो लिहितो —

> त्या सहकाऱ्यांनीं तो कागद वाचला व माझ्यासमोरच त्यावर चर्चा केली. त्यांना तो लेख पसंत पडला. तें पाहून माझ्या आनंदाला पारावार राहिला नाहीं. या लेखाचा लेखक कोण असावा यासंबंधांत त्यांच्यांत तर्क वितर्क सुरू झाले. त्यांना जीं नांवें सुचलीं तीं मोठमोठ्या पंडितांची आणि प्रतिष्ठितांची होतीं.

यामुळें बेनला उत्तेजन मिळालें. त्यानें लेखामागून लेख लिहिण्याला सुरवात केली. आज त्या लेखाला तसें कांहींच महत्त्व नाहीं. बेंजामिन फ्रँकलिन याचे ते लेख म्हणून त्यांना काय तें महत्त्व. त्यांची रचना बरीच कृत्रिम आणि कंटाळवाणी असे. तथापि त्यांतही एक प्रकारच्या विनोदाच्या छटा उमटलेल्या आहेत, त्या आजही लोकांना आवडतील. सन १७२२ सालच्या उन्हाळ्यांत 'सायलेन्स डू गुड' या नांवाखालीं तो पत्रें लिहूं लागला. लेखक कोणी आपद्ग्रस्त बाई आहे असें त्यानें पहिल्याच पत्रांत लिहून ठेवलें. लेखक बाई म्हटल्यानंतर ही बाई कोण असावी हें शोधून काढणें लोकांना अधिकच कठीण झालें. त्यामुळें बॉस्टनमधील लोकांवर कडक-उपरोधिक टीका करण्यांत त्याच्या लेखणीला धारही चढूं लागली. कुरंटच्या एकाआड एक अंकांत हीं पत्रें प्रसिद्ध होऊं लागलीं व त्यांचा परिणामही दिसूं लागला.

एका पत्रांत प्रणयाराधनेचें वर्णन करतांना तो म्हणतो : माणूस जेव्हां प्रथमच प्रेमाचे चाळे करूं लागतो तेव्हां तो अतिशय बावळट व हास्यास्पद

विसूं लागलो. एका पत्रांत त्यानें तत्कालीन काव्यांची टिंगल केली होती. दुसऱ्या एका पत्रांत स्त्रीशिक्षणाची महती गाण्यांत आली होती आणि तें एका अर्थी योग्यहि होतें. कारण त्या काळांत स्त्रियांना अगदीं सामान्य लिहिण्यावाचण्यापलीकडे आणि नित्याच्या गृहकृत्यापलीकडे कांहीं शिकविलें जात नसे. स्त्रिया विधवा झाल्या असतां त्यांना दारिद्र्यांत दिवस कंठावे लागूं नयेत ह्यासाठीं त्यानें एक योजना शोधून काढली होती, तीं एका पत्रांत देण्यांत आली होती. पण या सर्व पत्रांचा रोख तत्कालीन परिस्थितीवर उपरोधिक भाषेंत कडक टीका करण्याचा असे. केंब्रिज व बॉस्टनमधील लोकांचे कान उपटावेत व पाद्री लोकांचा व हार्वर्ड कॉलेजांतील डुढ्ढाचार्यांचा उपहास करून त्याच्यावर कोरडे ओढावेत यावर त्यांत भर असे.

हीं पत्रें प्रसिद्ध होऊं लागल्यावर त्यांचा खरा लेखक कोण हें बेननें आपल्या भावाला सांगून टाकलें. तें त्यानें कां व कसें सांगितलें हें माहीत नाही. बहुधा पत्रांच्या लोकप्रियतेच्या फुशारकींत बेननें स्वतःच जेम्सला हें सांगितलें असावें असें दिसतें. या पत्रांना लोकांकडून वेगवेगळ्या ठिकाणांहून उत्तरेंही येऊं लागलीं. कुरँटचा खपहि वाढला. अमेरिकन वृत्तपत्र व्यवसायांत विनोद व करमणूक या पत्रांच्या द्वारा प्रथमच लोकांपुढें आली. प्युरिटन लोकांच्या सतत गंभीर स्वरूप धारण करणाऱ्या चेहेऱ्यांवर हास्याच्या छटा उमटविण्याचें कार्य यांनीं साधलें, व ढोंगी लोकांच्या जीवनावर कोरडे ओढण्याची हौसही बेननें भागवून घेतली.

बेनच्या लिखाणाला लोकप्रियता लाभली हें जेम्सलाही नाकारतां आलें नाहीं. तथापि एवढ्यानें या उमेदवार पोराला चढून जाऊं देतां कामा नये असें त्यानें ठरविलें. जेम्स त्याला अधूनमधून शासन करी तेव्हां बेन अस्वस्थ होई व जेम्सच्या हेतूबद्दल साशंक बने. तथापि भांडणें झालीं तर बाप मध्यें पडून तीं मिटवीं, आणि जेव्हां आणीबाणीची वेळ आली, तेव्हां जेम्स बेंजामिनशीं खऱ्या बंधुप्रेमानें वागला व त्याच्यासाठीं त्यानें पदराला खारही लावून घेतला.

त्या काळांत बॉस्टनमध्यें आपण आज समजतों त्या प्रकारचें मुद्रणस्वातंत्र्य हीं मुळीच नव्हती. त्यासाठीं फ्रँकलिनला जन्मभर झगडावें लागलें.

लहानपणीं आलेल्या अनुभवानें त्याची ईर्ष्या पुढें वाढत गेली असावी. जेव्हां या पत्रांना फारच धार चढली, तेव्हां जेम्सला अटक करून तुरुंगांत टाकण्यांत आलें. या पत्रांचा लेखक कोण हें सांगण्याचें जेम्सनें नाकारलें. बेनलाही कोर्टापुढें खेचण्यांत आलें होतें, पण त्यानेंही भावाप्रमाणेंच उत्तरें दिलीं व लेखकाचें नांव गुप्त राखलें.

शेवटीं कोर्टानें हुकूम केला कीं, जेम्सनें कुरँट पत्र बंद करावें. त्या बरोबर कुरँटच्या शेवटच्या अंकांत कुरँट पत्र आपण बंद करीत असून यापुढें बेंजामिन फ्रँकलिन तें छापून प्रसिद्ध करणार आहे अशी सूचना जेम्सनें छापली. एका नवशिक्याला पुढें घालून हा लपवालपवीचा प्रकार जेम्स करीत आहे असें वाटूं नये म्हणून त्यानें बेनच्या उमेदवारीचें करारपत्र जाहीरपणें त्याला परत करून टाकलें. पण त्याबरोबरच खाजगी रीतीनें त्यानें बेनकडून एक करार लिहून घेतला. यामुळें जगाच्या दृष्टीनें बेंजामिन फ्रँकलिन हा स्वतंत्र नागरिक म्हणून पुढें आला खरा; पण वस्तुतः त्याच्या पूर्वीच्या परिस्थितीत कांहींच फरक पडला नाहीं.

मात्र या घटनेमुळें बेंजामिनला एक मोठी संधि मिळाली व तिचा त्यानें पुरेपूर उपयोगही करून घेतला. आतां तो स्वतःच्या नांवानें लिहूं व छापूं लागला होता. त्यामुळें त्याची लोकप्रियताही वाढली होती. पुढें जेम्स तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्याचा व बेंजामिनचा खटका उडूं लागला आणि छापखान्याच्या व वर्तमानपत्राच्या मालकीबाबतचे गुप्त व उघड करार यांतून वाद होण्याचीं लक्षणें दिसूं लागलीं. तेव्हां बेंजामिननें आपण होऊन बाजूस सरण्याचें ठरविलें आणि आपला तो निश्चय त्यानें भावाला सांगून टाकला.

पण बेननें आपल्याला सोडून जावें हें जेम्सला पसंत नव्हतें. बॉस्टनमधील दुसऱ्या छापखान्यांनीं बेनला ठेवून घेऊं नये म्हणून त्यानें त्यांना सांगून ठेविलें; आणि ठेवून न घेण्याचें त्यांच्याकडून वचनही मिळविलें. पण बेनचा निश्चय ठरला होता, व म्हणून त्यानें बॉस्टनच सोडण्याचें ठरविलें. कुरँटचा खरा चालक कोण हें आतां बॉस्टनच्या सत्ताधाऱ्यांना कळून चुकलें होतें व म्हणून त्यांना बेन नकोसा झाला होता. गांवांतले धार्मिक लोकही त्याच्याकडे नास्तिक, पाखंडी म्हणून बोट दाखवूं लागले होते. एकंदरींतच

बॉस्टनमध्यें राहणें त्याला असह्य झालें होतें, म्हणून त्यानें आपला स्नेही जॉन कॉलिन्स याच्या साहाय्यानें गुप्तपणें बॉस्टन सोडून न्यूयॉर्कला जाण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें तो न्यूयॉर्कला गेला, पण तेथें त्याला कांहीं काम मिळूं शकलें नाहीं. बॉस्टनच्या मानानें तिथलें सांस्कृतिक जीवन फारच मागास-लेलें होतें. तेथें एकही वर्तमानपत्र नव्हतें, तेथें फक्त एक छापखाना वुइल्यम ब्रॅडफर्ड नावाच्या गृहस्थाचा होता, पण त्याला बेनची जरूरी नव्हती. तथापि त्याने बेनची सहानुभूतीने पूसतपास केली; व त्याला फिलाडेल्फिया येथें जाण्यास सुचविलें. तेथें त्याचा मुलगा ॲण्ड्र्यू ब्रॅडफर्ड एक छापखाना चालवीत होता. बेनला त्या छापखान्यात काम मिळण्यासारखें होतें.

फिलाडेल्फिया हें न्यूयॉर्कपासून पुष्कळ दूर होतें व रस्ताही सरळ नव्हता. तेथें जाऊन पोचण्यास बेनला पाच दिवस लागले. कपडे मळलेले, पोटात भूक लागलेली, गांवात कोणी ओळखीचें नाहीं, यामुळें बेनला घरची सारखी आठवण होऊं लागली. रस्त्यानें जाणारे येणारे लोक त्याच्याकडे संशयित मुद्रेनें पाहात व हा कोणी तरी पळून आलेला मुलगा असावा असा तर्क करीत!

भटकता भटकता तो क्वेकर लोकांच्या सभास्थानी गेला. लोकांची तेथें प्रार्थना चालू असता त्याला तेथेंच झोप लागली. कांही वेळानें जवळच एक खाणावळ होती, तेथे तो गेला व पुन्हा झोपला तो पुरे बारा तास. श्रमाचा थकवा गेल्यावर तो जागा झाला व नतर ब्रॅडफर्ड याच्या छाप-खान्याकडे गेला. त्यानें बेनचे स्वागत केलें व त्याला प्रथम जेवू घातलें. त्याच्याजवळ बेनला देण्याजोगें काम नव्हते. म्हणून त्याने वुइल्यम कायमर याच्या छापखान्यात त्याची सोय लावून दिली. बेनचें काम पहातांच कायमरच्या ताबडतोब लक्षांत आलें कीं फिलाडेल्फियांतील कोणत्याही कामगारीपेक्षा बेन अधिक वरचढ असून त्याला छापखान्याच्या व्यवसायाची चांगलीच माहिती आहे. कायमरला बेनचे काम पसत पडलें. त्यानें त्याला काम देऊन पगार चालू केला. पण लौकरच जेम्सप्रमाणेंच त्यालाही बेन-बद्दल हेवा वाटू लागला. थोड्याच दिवसांत बेनच्याभोंवतीं मित्रांचें टोळकें जमलें, त्याबद्दलही कायमरला मत्सर वाटूं लागला आणि इकडे आपल्या मालकाला छापखान्याच्या धंद्यांतलें काहीं कळत नाहीं असें बेन म्हण

लागला. त्यामुळें त्याच्यावर मालकाची खप्पा मर्जी झाली. त्यांच्यांत वारं-वार खटके उडूं लागले. तथापि बेनची उपयुक्तता लक्षांत घेऊन कायमरनें त्याला संभाळून घेतलें. त्यानेंच बेनची रीड नांवाच्या एका गृहस्थाकडे राहण्याची सोय लावून दिली. तेथें त्याची मुलगी डिवोरा नांवाची होती, तिचें बेनवर प्रेम जडलें व बेनलाही स्वतंत्रपणें पैसे मिळवून स्वतःच्या कमाईवर जगण्याचें भाग्य लाभलें.

फिलाडेल्फिया व बॉस्टन यांत फार अंतर होतें. येथें पाद्री लोकांचें सर्वस्व' नव्हतें. चर्चची हुकुमशाही नव्हती. नास्तिक म्हणून कोणाचा छळ होत नव्हता. सहिष्णु वृत्तीचे, शांत स्वभावाचे, साध्या राहणीचे, दांभिक नसलेले, पवित्रपणाचें ढोंग न करणारे, व यशस्वी रीतीनें उद्योगधंदा करणारे लोक तेथें होते. त्यामुळें साऱ्या गांवाचें रूपच वेगळें बनलें होतें. न्यू इंग्लंड-मधील ढोंगी वातावरणाच्या तुलनेनें येथील वातावरण फ्रँकलिनला फारच पसंत पडलें व त्याला हळूहळू बॉस्टनचा विसर पडला.

पण बॉस्टनला मात्र बेंजामिनचा विसर पडला नाहीं. त्याचा एक मेहुणा होम्स् याचें एक जहाज होतें. त्यानें बेनचा पत्ता काढला व त्याच्या निघून जाण्यानें घरची मंडळी खिन्न झाली असून त्याची सारखी आठवण काढीत असल्याचें त्याला सांगितलें व बॉस्टनला परतण्यासही सुचविलें. त्यावर बेंजामिननें त्याला तपशिलवार व व्यवस्थित उत्तर पाठविलें. आपण घर कां सोडलें. व बॉस्टनपेक्षां फिलाडेल्फिया येथें आपली स्थिति कशी सुधारली याचीही माहिती त्यानें त्यांत दिली होती. होम्सला हें पत्र मिळालें त्या वेळीं पेन्सिल्व्हेनियाचा गव्हर्नर सर वुइल्यम कीथ तेथेंच होता. त्याला होल्म्सनें तें पत्र दाखविलें. तें पत्र वाचून कीथचेंही बेनबद्दल चांगलें मत झालें.

कांहीं दिवसांनंतर गव्हर्नर कीथ कायमरच्या छापखान्यांत गेला. गव्हर्नर आपल्या येथें आला यामुळें कायमरची खूपच धावपळ उडाली! त्याला भेटण्यासाठीं तो जिन्यावरून धावतच खालीं गेला. पण आपण त्याला भेटण्यासाठीं आलों नसून बेंजामिनला भेटण्यासाठीं आलों असल्याचें गव्हर्नरनें सांगितलें, त्याबरोबर कायमरला तो आपला अपमान झालासें वाटलें. त्याचा चेहरा लालबुंद झाला. कीथनें बेंजामिनला आपल्याबरोबर घेतलें व त्याला घेऊन तो एका मदिरागृहांत गेला. तेथें त्यांच्यांत बरेंच

बोलणें झालें. कीथनें त्याला स्वतंत्र छापखाना काढण्याची सूचना केली व पेन्सिल्व्हेनियाचें सरकारी काम त्याला देऊं केलें. पण छापखान्याला भांडवल कोठून आणावयाचें! कीथनें त्याला बॉस्टनला जाऊन बापाजवळ भांडवल मागावें म्हणून सुचविलें, व त्यासाठीं बेंजामिनचा बाप जोशाया याला कीथनें स्वत: एक पत्रही दिलें.

बापाचें मन वळवण्यांत आपल्याला कितपत यश येईल ह्याबद्दल बेनला शंका होती. पण त्याच्या आशांना पालवी फुटली होती. तें पत्र घेऊन तो बॉस्टनला बापाकडे गेला. गव्हर्नर कीथनें बेंजामिनबद्दल आपुलकी व्यक्त केली ह्याचें बापाला समाधान वाटलें. पण बेनला भांडवल द्यायला त्यानें नकार दिला. एवढी मोठी जबाबदारी पेलण्याजोगें बेनचें वय नाहीं असें बापाचें म्हणणें पडलें. अवघ्या १८ वर्षांच्या मुलाच्या हातीं एवढें भांडवल देण्यास सांगणारा गव्हर्नरही पोरबुद्धीचाच दिसतो असें बाप म्हणाला. बेनला बापाचा राग आला व वाईटही वाटलें. लगेच तो फिलाडेल्फियाला परत गेला. आपल्याला भांडवल मिळूं शकलें नाहीं हें त्यानें गव्हर्नर कीथला सांगितलें. तेव्हा गव्हर्नर म्हणाला, "ठीक आहे, बाप तुला भांडवल देत नसला तर मी देतों. तुला सवड झाली म्हणजे तूं मला तें परत कर. पण येथें एक चांगला मुद्रक मला पाहिजे आहे."

यानंतर बेन गव्हर्नर कीथ याच्याकडे वारंवार जाऊं लागला. पुढें असें ठरलें कीं, बेननें लंडनला जावें व जरूर तीं छापयंत्रें व टाईप विकत घ्यावेत; आणि त्यासाठीं आवश्यक ती शिफारसपत्रें गव्हर्नरानें त्याला द्यावीत. आणि रकमेची तरतूद करावी. त्याप्रमाणें फ्रँकलिननें बोट ठरविली व जाण्याचें नक्की केलें, व गव्हर्नराच्या पत्रांची तो वाट पाहात राहिला. बोट सुटण्याचा दिवस उजाडला तरी गव्हर्नराकडून पत्रें आलीं नाहींत. तेव्हां फ्रँकलिन गव्हर्नराकडे गेला. तेथें त्याच्या सेक्रेटरीनें त्याला सांगितलें कीं, "गव्हर्नरसाहेब या वेळीं फार कामांत आहेत, पण जहाज सुटण्यापूर्वी जरूर तीं पत्रें बोटीवर दाखल होतील." त्याप्रमाणें बेन निघाला व जहाजही सुटलें, पण पत्रांचें काय? गव्हर्नरकडील पत्रें टपालाच्या थैलींत असावींत; पण मुक्कामाला पोचण्यापूर्वी थैली फोडतां येणार नाहीं, असें बोटीवरील कप्तानानें बेनला सांगितलें.

सन १७२४ च्या नाताळाच्या आधल्या दिवशीं बोट लंडनला जाऊन पोंचली. तेथें टपालाची थैली फोडण्यांत आली, तेव्हां तींत गव्हर्नरचीं पत्रें आढळलीं नाहींत. बेंजामिन फ्रँकलिनच्या नांवाचें गव्हर्नरचें एकही पत्र त्यांत नव्हतें. या सर्व घटनांवर बेनचा विश्वास बसेना. तो अतिशय अस्वस्थ झाला. कोठेंतरी चूक झाली असावी, शेवटच्या क्षणाला कोठेंतरी घोटाळा झाला असावा, पत्रें खात्रीनें येतील, असें तो बोटीवर ओळख झालेल्या एका मित्राला म्हणाला. त्यावर तो मित्र उत्तरला, "कीथचा स्वभाव मला माहीत आहे. त्यानें तुझ्याकरतां शिफारसपत्रें दिलीं असण्याचा मुळीच संभव नाहीं, व त्याच्या स्वभावाची माहिती असणारा कोणीही मनुष्य त्याच्यावर विश्वास ठेवणार नाही. ज्याला स्वत:ला पत नाहीं, तो दुसऱ्याला काय जामीन राहणार?" अशा रीतीनें लंडनसारख्या मोठ्या, अपरिचित शहरांत अठरा वर्षांचा बेंजामिन फ्रँकलिन एकटा सांपडला. जवळ पैसा नाहीं, कोणाची ओळख नाही, जहाजावर चारदोन लोक ओळखीचे झाले होते पण त्यांचे व्यवसाय वेगळे, काय करावें ते बेनला सुचेना. अखेर, फिला-डेल्फिया येथें असतांनाच जेम्स राल्फ नावाच्या एक तरुण कवीची आणि त्याची ओळख झालेली होती, तोही जहाजावर असाच उद्योगाशिवाय होता. त्या दोघांनीं आतां बरोबर जाऊन कोठें कांही जमतें का तें पाहण्याचें ठरविलें.

---

४ – इंग्लंडमधील अनुभव

बेंजामिन हा मनाचा हळवा होता. त्याचे नालायक मित्र त्याच्या या स्वभावाचा गैरफायदा घेत. स्नेहघानें पैसे मागितले म्हणजे नाहीं म्हणणें त्याच्या जिवावर येई. केवळ ओळख म्हणूनही ते त्याच्याजवळ पैसे मागत व तो देई. लंडनला आल्यावर बेंजामिनला छापखान्यांत ताबडतोब नोकरी मिळाली व पैसेही बरे मिळूं लागले. पण राल्फचें काय ? तो कवि होता. पण कवीला मिळणार काय ? त्यानें नाटकगृहांत, वृत्तपत्रकचेरींत नोकरी मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. ते दोघेही एकत्र राहात होते. त्यामळें राल्फला मदत करण्याची फ्रँकलिनवर पाळी आली.

लंडन येथें सांस्कृतिक कार्याचा व्याप पुष्कळ मोठा होता व त्यामुळें छापखान्यांना कामही पुष्कळ होतें. बेननें टाईप जुळण्यास सुरवात केली. त्याबरोबरच त्याचें कौशल्य दिसून आलें. पामर याच्या प्रसिद्ध छापखान्यांत त्याला नोकरी मिळाली. एक पुस्तक छापण्याचें काम त्याच्याकडे देण्यांत आलें. या काळांत बेंजामिन व राल्फ एकत्रच राहात व दोघांचा खर्च बेन करी. त्यांनीं चैनींतही बराच पैसा खर्च केला. नाटकें पहाण्यांत व करमणुकीच्या इतर प्रकारांतही पुष्कळ पैसे उधळले. दोघांचेंही एकच प्रेमपात्र होतें. पुढें त्यावरून त्यांच्यांत भांडण होऊं लागलें. थोडयाच दिवसांत राल्फला एका खेडेगांवांत शाळामास्तरची नोकरी मिळाली तेव्हां तो तिकडे निघून गेला. ह्या प्रकारावरून असें दिसतें कीं, तरुण वयांत माणसाला ज्या गोष्टींचें आकर्षण वाटतें त्यांचें बेनलाही वाटलें, आणि कांहीं काळ तरी तो आपली प्यूरिटन शिस्त विसरला. आपल्या आत्मवृत्तांत त्यानें यासंबंधीं मुग्धताच स्वीकारली आहे आणि इतर कुठूनही अधिक तपशील मिळत नाहीं. पण एकंदरींत हें "प्रकरण" त्याच्या आयुष्यात केवळ एक "प्रकरण" च ठरलें एवढें मात्र खरे.

लंडनमध्यें असतांना तेथील वातावरणाचा बेनवर चांगलाच प्रभाव पडला. वाङ्मयक्षेत्रांत स्विफ्ट, पोप, गे, डिफो यांचा मोठा नांवलौकिक होता. राजकारणात वॉलपोल लांचखाऊ, पण कर्तबगार म्हणून प्रसिद्ध होता. दरबारी मंडळींत स्टॅनहोप (लॉर्ड चेस्टरफील्ड) चें नांव पुढें येऊं लागलें होतें. पण त्या सर्वांपेक्षां अधिक, इंग्लंडांतच नव्हे तर सर्व जगभर, सर ऐझाक न्यूटनचा बोलबाला विशेष होता. शास्त्रीय संशोधनांत त्यानें मिळविलेली कीर्ति सर्वत्र पसरलेली होती. त्याची बेंजामिनच्या मनावर फार मोठी छाप पडली. वीस वर्षांचा हा मुलगा आपल्या बुद्धीच्या बळावर विश्वाचें कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करूं लागला होता.

राल्फ त्याला सोडून गेल्यामुळें त्याच्यावरचें ओझें कमी झालें. त्याला चार पैसेही अधिक मिळू लागले होते, त्यामुळें त्याला पुस्तकें विकत घेणें शक्य होऊं लागलें. त्यानें तत्त्वज्ञानविषयक एक पत्रक लिहिलें व सुटीच्या वेळांत तें छापून घेतलें. त्याकडे छापखान्याचा मालक पामर याचें लक्ष गेलें. सदर छापखान्यांत वुइल्यम वोलॅस्टन नांवाच्या एका माणसाचें एक

पुस्तक छापलें गेलें होतें. त्या पुस्तकाला उत्तर म्हणून बेननें हें पत्रक तयार केलें होतें. उत्तर म्हणून तें बरोबर नव्हतें, व पुढें बेनलाही त्याची लाज वाटली; पण त्यायोगें छापखान्याच्या मालकावर त्याची छाप पडली व त्यामुळेंच बेंजामिनची 'विद्वान् मंडळींशीं ओळख होऊन ते त्याला आपल्या बरोबरीच्या लोकांत गणू लागले.

या मंडळींत सर हॅन्स स्लोन हा एक मातबर मनुष्य होता. त्याचा व बेंजामिनचा परिचय वाढला. अमेरिकेहून येतांना बेंजामिननें कांहीं अभिनव वस्तु आणल्या होत्या. अशा वस्तूंचा संग्रह करण्याचा स्लोनला छंद होता. बेननें आणलेल्यांत इंग्लंडमध्यें अपरिचित असणाऱ्या कांहीं वस्तु होत्या. त्या स्लोनला फारच आवडल्या. त्यांत अॅजबेस्टसची एक पिशवी होती. (अॅजबेस्टस त्यावेळीं इंग्लंडमध्यें कुणाला माहीत नव्हतें.) एक अॅजबेस्टसचा दगड होता आणि एक विशेष प्रकारचें लाकूड होतें. त्या वस्तू त्यानें चांगली किंमत देऊन बेंजामिनपासून विकत घेतल्या.

थोडया दिवसांनंतर बेननें पामरचा छापखाना सोडून वॉट्स्च्या त्याहून मोठया छापखान्यांत नोकरी धरली. तेथें त्यानें आपले कांही आरोग्यविषयक नियम चालू केले. व त्यांचा पुढें इतर नोकरांनाही फायदा झाला. या छापखान्यांत त्यानें प्रेसमनची नोकरी धरली. तो जरी कसलेला कंपॉझिटर होता तरी त्याला व्यायामाची जरुरी वाटत असल्यानें व त्या काळांत छाप-काम अंगमेहनतीचें असल्यानें व्यायामासाठीं म्हणून तें काम त्याने पतकरलें. फ्रॅंकलिन ताकदवान होता पण आपली ताकद टिकविण्यासाठी त्यानें योजिलेले उपाय वॉट्सच्या छापखान्यांतल्या थंड प्रकृतीच्या इंग्लिश कामगारांना फारच नवलाचे वाटले. बेंजामिन आपल्या आत्मचरित्रांत त्यासंबंधीं म्हणतो :

> या छापखान्यांत सुमारें ५० कामगार होते. मी फक्त तेवढा पाणी पीत असे. इतर कामगार पक्के दारूबाज होते. ते कडक बियर पीत. प्रसंगीं मी जिन्यावरून वर जातांना किंवा खालीं उतरतांना टाइपाचा मोठा फॉर्म एकेका हातांत एक एक नेत असे, तर इतरांना दोन्ही हातांनीं एकच फॉर्म नेतां-आणतां येई. हा केवळ पाणी पिऊन राहणारा अमेरिकन दारू मुळींच पीत नाहीं आणि तरी देखील आम्हां बिअर पिणाऱ्यांपेक्षां त्याच्या अंगांत जास्त ताकद कशी याचें

त्यांना नेहमीं आश्चर्य वाटे. छापकामांतील माझा जोडीदार सकाळीं न्याहारीपूर्वी एक ग्लास, नंतर न्याहारीबरोबर एक ग्लास, मध्यें जेवणापूर्वी एक ग्लास, आणि नंतर सहाच्या सुमारास एक ग्लास, आणि संध्याकाळीं काम संपल्यावर पुन्हा एक ग्लास अशी बिअर पिई. मी त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलें कीं, बिअरपासून मिळणारी ताकद, ती तयार करण्यासाठीं पाण्यांत जेवढें जव किंवा त्याचें पीठ मिसळलें असेल त्या प्रमाणांत राहणार व म्हणून एका आण्यांत मिळणाऱ्या पावांत त्यापेक्षां अधिक पीठ असल्यानें तूं जर पाव खाऊन वर पाणी पिशील तर तुझी ताकद वाढेल. पण त्यानें बिअर सोडली नाहीं. त्या नशा आणणाऱ्या बिअरबद्दल त्याला दर शनिवारीं चार पांच शिलिंग द्यावे लागत, मला हा कांहीं खर्च नव्हता."

समुद्रापलीकडील अपरिचित वसाहतीतून येणाऱ्या या मुलाचा हा युक्तिवाद हेकेखोर, हट्टी व दारूला चटावलेल्या ब्रिटिश कामगारांना कसा पटणार ! शेकडों वर्षांच्या सवयीनें पक्की बनलेली राहणी बदलण्याचा विचार त्यांना मानवेना. जुन्या व स्थिर झालेल्या समाजाची व नव्या व अस्थिर समाजाची प्रवृत्ति यांतील हा फरक तेव्हांच ध्यानांत येतो. अमेरिकेंतील जीवन प्रयोगावस्थेंतच असल्यानें बदल करून पाहण्यास तिथले लोक सहजीं तयार होत; तसें येथें नव्हतें. खुद्द अमेरिकेंत देखील असा युक्तिवाद पटण्यास फार अवकाश होता.

छापकाम करून ताकद वाढविल्यावर कांहीं दिवसांनी बेंजामिन परत कम्पोझकडे वळला. येथें त्याला बौद्धिक दृष्ट्या थोडे वरच्या पातळीवरचे लोक भेटले. पण प्रेसमन बिअर पीत त्याचप्रमाणें कंपॉझिटरही पीत. तूं बिअर पी किंवा पाणी पी, पण बिअरच्या बिलांतील हिस्सा तूं दिला पाहिजे असा ते त्याला आग्रह करूं लागले. आरंभीं बेंजामिननें त्यांस नकार दिला, तेव्हां इतरांनीं त्याला वाळींत टाकले; व ते त्याच्या बारीक सारीक खोड्याही करूं लागले. त्यानें जुळविलेलीं पानें ते फिरवूं लागले, मजकूर मोडून टाईपाची भेसळ करूं लागले. जे कोणी इतरांना सोडून आपला सवता सुभा उभा करतात त्यांच्या कामाला भूतबाधा होते असें ते त्याला म्हणूं लागले. पाण्यांत राहून

माशांशीं वैर करून चालणार नाहीं हें ओळखून बेंजामिननें खिलाडूपणानें बिअरच्या बिलांत भागीदार होण्याचें मान्य केलें. लहानपणापासूनच तो तडजोडीनें वागण्याच्या स्वभावाचा होता. प्यूरिटनाच्याप्रमाणें कांहीं झालें तरी आपला आग्रह सोडावयाँचा नाहीं अशी त्याची ताठर वृत्ति नव्हती.

अशा प्रकारच्या त्याच्या अनुभवाच्या अनेक गोष्टी आहेत. सर्वांत गमतीची म्हणजे त्यानें शाकाहार मोडल्या वेळची गोष्ट. एकदां तो बॉस्टनहून फिलाडेल्फियाला जात असता बोटीवर कॉड मासे पकडण्याची चढाओढ सुरू झाली, व इतर सर्व त्यांत सामील झाले. पकडलेले मासे जेव्हां तळले तेव्हां त्याच्या वासानें बेनच्याही तोंडाला पाणी सुटलें. तो म्हणतो :

> "मांसाहार न करण्याचा माझा नियम खरा; पण तळलेले मासे पाहून माझ्या तोंडाला पाणी सुटलें हेंही नितकेंच खरें. तत्त्व व खाण्याचा मोह यांत झगडा सुरू झाला. पुढें मासे चिरले तेव्हां त्यांच्या पोटांत छोटे मासे आढळले. ते पाहून मी मनाशीं म्हणालों 'बेटयांनो; जर तुम्ही एकमेकांना खातां, तर मी तुम्हांला कां खाऊं नये?' असें म्हणून मी त्या माशांवर यथेच्छ ताव मारला. मधून मधून मी शाकाहार घेई; पण बोटीवर पुष्कळ वेळां इतरांबरोबरच जेवण करी."

वॉट्स्च्या छापखान्यांतील कंपोझ खात्यांतील कामगारांच्या मागणीला बेननें मान दिला त्याबरोबर तेथील वातावरण बदललें. आता तो कामगारांना आवडू लागला; आणि त्यांच्यावर बेनच्या विचाराची छापही अधिक पडू लागली. विशेष ताकदीचीं कामें कंपॉझिटरांना करावीं लागत नसल्यामुळें कडक बिअर घेण्याची आपल्याला आवश्यकता नाही एवढें त्यांनीं मान्य केलें, आणि शेजारच्या एका दुकानांतून कांजी व लोणीभाकरी बिअरच्या पेल्याच्या किंमतींत मिळू शकत असल्याने ती घेण्याला त्यांनीं सुरवात केली.

लोकांना त्याचा उपरोधिक विनोद व तो व्यक्त करण्याची संयमपूर्ण शैली आवडत असे. रागानें भडकून जाण्याच्या वाईट खोडीचे दुष्परिणाम बॉस्टन येथें असतांनाच त्याच्या अनुभवाला आले होते आणि तेव्हांपासूनच तो संयम राखू लागला होता. आपल्यापेक्षां कमी बुद्धीच्या माणसाबरोबर वाद

करून त्यांत त्याचा पराभव करणें हें त्याच्या बालवयांतच प्रगल्भ झालेल्या बुद्धीला सहज शक्य होतें; पण त्यामुळें बोलण्यांत कटुता येते आणि जेथें सहज मैत्री शक्य असते तेथें शत्रुत्व निर्माण होतें हें त्यानें ओळखलें होतें. म्हणून त्यानें मोठ्या विनयशीलपणें मतभेद व्यक्त करण्याची स्वतःला संवय लावून घेतली. वादाच्या प्रसंगीं आपलें वेगळें मत स्पष्टपणें न मांडता तिपक्षाच्या मुद्द्यांवर प्रतिप्रश्न निर्माण करून तो त्यांना त्यावर आपले विचार मांडायला लावी. आणि स्वतःचें म्हणणें कितीही योग्य असलें तरी तें सिद्धान्तरूपानें मांडण्याचें टाळी. या योगानें तो ज्यांच्या बरोबर काम करी व संभाषण करी, त्यांना तो सहजच प्रिय होत गेला. रागाच्या भरांत दुसऱ्याकडून एरवी जी माहिती काढणें कठिण, ती या पद्धतीनें सुलभ होऊं शकली.

वागण्याच्या या पद्धतीमुळें तो कामगारांत प्रिय झाला. एवढेंच नाहीं, तर मालकालाही तो आवडूं लागला. सोमवारींही सकाळीं त्याचें नियमित येणें, कधींही गैरहजर न राहणें, कंपोझिंगच्या किचकट कामांतीलही त्याची विशेष गति, इत्यादींमुळें त्याला जादा पैसेही मिळूं लागले.

लंडनमध्यें एक वर्ष काढल्यावर, तो जरी आपल्या कामांत निरलस होता, तरी इतर गोष्टींकडे त्याचें लक्ष वेधलें जाऊं लागलें. तारुण्यसुलभ प्रवृत्तीमुळें कित्येक वेळां त्याचें कामाकडे दुर्लक्ष होई. तथापि त्याची बुद्धि सर्वगामी असल्यामुळें त्याला सर्व कांहीं येई व तेंही उत्तम प्रकारें करतां येई. त्यामुळें इतर व्यवसायाकडेही त्याचें लक्ष वेधलें, आणि इतर क्षेत्रांतल्या लोकांचें त्याच्याकडे लक्ष गेलें.

उदाहरणार्थ, वायगेट नांवाच्या माणसाला त्यानें पोहोण्याला शिकविलें. नदींत पोहतांना बेन ज्या सफाईनें हात मारी, डुबी घेई, व इतर कौशल्य दाखवी त्यानें वायगेट अगदीं मोहित होऊन गेला. आपण पोहोणें शिकविण्याचाच व्यवसाय करावा, म्हणजे पैसेही अधिक मिळतील व युरोपांत प्रवासही करतां येईल असें एक वेळ बेनलाही वाटूं लागलें. त्याचा दुसरा एक मित्र डेनहॅम हा फिलाडेल्फिया येथीलच राहणारा होता. तो लंडनला कांहीं उद्योगानिमित्त आला होता, त्यानें फ्रँकलिनला आपल्याबरोबर धंद्यांत येण्यास सुचविलें आणि अखेर फ्रँकलिन त्यास तयारही झाला. त्याला तसेंच कारणही होतें.

इंग्लंडमध्यें दीड वर्ष काढल्यानंतर बेंजामिनलाही घरची सारखी आठवण होऊं लागली होती. इंग्लंडमध्यें कामापेक्षां कामगारांची संख्या अधिक आणि त्यांच्यांत एक प्रकारचा जातिभेदही दृढ होता. अशा स्थितींत त्याच्या-सारख्या बाहेरून आलेल्याला छापखान्याच्या व्यवसायांत अधिक प्रगति करतां येईल असें त्याला दिसेना. आपल्याच मायदेशांत जावें व व्यवसायाची संधि साधावी असें त्याच्या मनानें घेतलें, व घरीं परतण्याची मिळेल ती संधि घेण्याची तो वाट पाहूं लागला. डेनहॅमची सूचनाही बरी होती. त्याचा धंदाही भरभराटींत होता. त्यानें विलायतेंत बराच माल खरेदी केला होता. आपल्या गांवीं एक दुकान काढावयाचें व तेथून वेस्ट इंडीजमध्यें माल पुरवावयाचा असा त्याचा विचार होता. बेंजामिनची त्या कामगिरीवर योजना करण्याचेंही त्यानें आश्वासन दिलें. हें सर्व घडून आलें असतें; पण बेंजामिन फ्रॅंकलिन याच्या नशिबांत वेगळयाच घटना लिहिलेल्या होत्या!

ते इंग्लंडहून २३ जुलै १७२६ रोजीं अमेरिकेकडे निघाले. बेंजामिनचें वय या वेळीं २१ वर्षांचेंच होतें. विलायतेंतील दीड वर्षांच्या कालावधींत त्यानें नकळत कित्येक गोष्टी उचलल्या होत्या. पुढें अमेरिकेंत सुधारणा घडवून आणण्याच्या कामीं त्यानें त्यांचा उपयोग केला. विलायतेंत त्यानें एक मोठें शहर पाहिलें होतें, तेथील फरसबंदी रस्ते, रस्त्यावरील रात्रीची दिवाबत्ती, पोलिस संरक्षण, आगीपासून बचावाची सोय, स्वच्छतेची व्यवस्था इत्यादि गोष्टी त्यानें पाहिल्या होत्या. फार मोठ्या सुशिक्षित जगाच्या वातावरणांत तो वावरला होता. प्युरिटन किंवा क्वेकर यांच्याहून वेगळें तत्त्वज्ञान सांगणारे व विचार मांडणारे लोक त्याला भेटले होते. धर्माच्या बुद्धिप्रधान मांडणीला तेथें मान्यता मिळत असल्याचें त्याच्या अनुभवास आलें होतें. न्यूटनची प्रत्यक्ष भेट घ्यावी अशी त्याची फार इच्छा होती. त्याला ती साध्य झाली नाहीं. तथापि न्यूटननें शास्त्रीय ज्ञानाचा जो झगझगीत प्रकाश फैलावला होता, त्याचे संस्कार त्याच्या मनावर उमटल्यावांचून राहिले नाहींत. थोडक्यांत म्हणजे जेथें लोक अभ्यास करीत आहेत, कांहीं नवें निर्माण करीत आहेत, थायाही घालवीत आहेत, किंवा चुकाही करीत आहेत, पण हें सारें जेथें खूप मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे, जेथें रीतरिवाज व मर्यादशील वागणूक आढळून येते, तशीच जेथें डामडौलाची राहणीही दिसून येते, जेथें विनयशील

संभ्रमपणें चालतात, तसेंच जेथें कपटी कटही चालू असतात, अशा विविध प्रकारांनीं नटलेल्या एका विशाल जगताचा, कीं ज्याचा मागमूसही अमेरिकन वसाहतींत त्याला दिसत नव्हता, त्याचा त्याला या काळांत अनुभव येऊन चुकला होता.

या प्रवासांत त्यानें एक रोजनिशी लिहिली ती उपलब्ध आहे. तिचें स्वरूप त्याच्या आत्मचरित्राहून अगदीं वेगळें दिसून येतें. प्रौढपणीं आठवून लिहिलेल्या अंधुक आठवणींत न आढळणारा ताजेपणा त्यांत दिसून येतो. तथापि त्यांत जो वैचारिक भाग आहे तो फारसा महत्त्वाचा नाहीं किंवा त्यांत त्याच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीपलीकडे वैशिष्ट्यही दिसून येत नाहीं. रोजनिशीपैकीं दुसऱ्या एका भागांत त्यानें आपल्या भावी आयुष्याची रूपरेषा आंखून ठेवली होती. तो भाग हरवला, तो त्यानें पुन्हां लिहून काढला. तो मात्र उपलब्ध आहे.

बेंजामिन फिलाडेल्फियांत परत आला तेव्हां त्याला आढळून आलें कीं जी डेबोरा रीड त्याच्यावर प्रेम करीत होती, तिनें त्याला सोडून दिलें असून ज्याच्यावर तिचें प्रेम नव्हतें अशा एका माणसाबरोबर तिचें लग्न झालें आहे. लडनच्या मुक्कामांत तो स्वतः डेबोराला जवळ जवळ विसरला होता हेंही आपण विसरतां कामा नये. त्याच्या गैरहजेरींत कायमरचा धंदाही भरभराटीत चाललेला त्याला आढळून आला. परत आल्यावर त्यानें डेनहॅमच्या दुकानांत काम करण्यास सुरवात केली. त्यानें त्या व्यवसायाचा अभ्यास केला, हिशोबाची पद्धति समजावून घेतली, व थोड्याच काळांत विक्री कामांत त्यानें कौशल्य संपादन केलें. पुढें मोठेपणीं विविध प्रकारच्या उद्योगात त्यानें जो भाग घेतला, त्याची या वेळीं त्याजकडून त्याच्या नशिबानें जणू पूर्व तयारीच करवून घेतली असें दिसत होतें. पण आतां तो व्यापारांत शिरणार असें दिसूं लागलें न लागलें तोंच दैवाचा फासा फिरला व त्याची इच्छा नसतांनाही त्याला एका वेगळ्याच उद्योगांत पडावें लागलें!

५— जुंटो क्लब

डेनहॅमचें दुकान सरासरी पांचमहिने चांगलें चाललें. फ्रॅंकलिनचा बाप जोसेफ इतकें डेनहॅमचें वय होतें. त्यानें फ्रॅंकलिनला चांगलें वागविलें आणि पुष्कळ

गोष्टी शिकवल्या. पुढें हिवाळयांत तो आजारी पडला. आणि याच वेळीं बेंजामिनही जिवावरच्या दुखण्यांत सांपडला. प्ल्युरसीच्या आजारानें तो अगदीं बेजार झाला व आतां आपण मरून जावें असें त्याच्या मनानें घेतलें. पुढें मी बरा होत चाललों पण त्याचेंच मला वाईट वाटूं लागलें असें त्यानें लिहून ठेवलें आहे. कारण आणखी जगणें म्हणजे जें काम आतां त्याला मनापासून नकोसें झालें होतें तेंच करण्याचा त्याच्यावर प्रसंग होता. पुढें डेनहॅम मरण पावला आणि त्याच्या वारसदारांनीं त्याचें दुकान आपल्या ताब्यांत घेतलें. नव्या व्यवस्थेत फ्रँकलिनला स्थान नव्हतें.

त्यामुळें फ्रँकलिनवर पुन्हा आपल्या पूर्व व्यवसायाकडे वळण्याची पाळी आली; व त्यांतूनच तो पुढें मोठा झाला. छपाईच्या कामाचा जुना मोह दूर सारण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु परिस्थिति त्याला पुन्हा तिकडेच खेंचीत होती. त्याचा जुना मालक कायमर यानें त्याला परत येण्यास उत्तेजन दिलें. व्यापाऱ्यांकडे कारकुनी करण्यास बेंजामिन तयार होता. पण त्यांनीं त्याला फारच कमी पगार देऊं केला, त्यामुळें तो पुन्हा कायमरकडे नोकरीस राहिला.

पण त्या दोघांनाही आपलें एकमेकांशीं जमणें शक्य नाहीं हें लौकरच दिसून आलें. त्यांचे स्वभाव अगदींच परस्परविरुद्ध होते. कायमर फ्रँकलिनला अजून पोरसवदा, दुय्यम दर्जाचाच समजत होता; तर फ्रँकलिननें ती मर्यादा केव्हांच ओलांडली होती. तथापि त्यानें एक वर्ष कसेंबसें तेथेंच काढलें. त्यांतूनच त्याच्या भावी उदयाचा मार्ग मोकळा करणाऱ्या घटना घडून आल्या. न्यूजर्सी प्रांताकरतां कागदी चलन छापण्याचें काम त्याला मिळालें; तसेंच कायमरचा एक हप्पू मेरेडिथ नांवाचा शेतकरी नोकर होता, त्याच्याबरोबर बेंजामिनचा स्नेह वाढला व त्याला त्यानें मुद्रणाची कला शिकविली. मेरेडिथचें वय तिशीच्या घरांत होतें. खेडूत कामाची त्याला सवय होती. तो प्रामाणिक, समजूतदार व ढोबळमार्गी होता; त्याला वाचनाचीही थोडी फार आवड होती, पण त्याला दारू पिण्याचें मोठें व्यसन होतें. तथापि त्याच्या इतर गुणांवर लुब्ध झाल्यामुळें बेंजामिनची व त्याची मैत्री जडली व त्याच्याकरतां बेंजामिननें कांहीं पैसाही खर्च केला. मेरेडिथपेक्षां बेंजामिन वयानें लहान होता, पण त्याचा तो शिक्षक बनला; व मेरेडिथलाही त्याच्याबद्दल विशेष

आदर वाटूं लागला. बेंजामिनच्या सहवासामुळें मेरेडिथचें दारूचें व्यसनही कांहीं अंशीं कमी झालें. पुढें त्या दोघांनीं मिळून भागीदारींत स्वतंत्र उद्योग सुरू करण्याचें ठरविलें.

फिलाडेल्फियांत स्वतंत्र छापखाना घालणें म्हणजे एक साहसच होतें. छपाईचीं यंत्रें आणि टाईप विलायतेहून विकत आणणें अवश्य होतें. कारण अमेरिकेंत कांहींच तयार होत नव्हतें. तसेंच जागाही भाड्यानें घेणें जरूर होतें. फ्रँकलिनला पगार जरी बरा मिळत होता, तरी त्याच्याजवळ शिल्लक नव्हती. खर्च भागून जें कांहीं मागें राही तें मित्रांसाठीं केलेलीं कर्जें फेडण्यांत निघून जाई. मात्र एकदां पहिल्या अडचणींचा टप्पा ओलांडला, कीं पुढें आपल्याला बरे दिवस येतील याचा त्याला विश्वास होता. तो नेहमींच पुढचा विचार करीत असे.

कायमरच्या छापखान्यांत कागदी चलन छापण्याचें काम त्याच्याकडे आलें, तेव्हां त्याची सरकारांतील वजनदार मंडळीबरोबर ओळख झाली. न्यू जर्सीमधील अधिकारी व विधिमंडळाचे सदस्य यांना त्याचें काम पसंत पडलें होतें. त्यांच्यापैकीं एक चाणाक्ष वरिष्ठ अधिकारी आयझॅक डेकाव त्याला म्हणाला, "तूं लौकरच या व्यवसायांत आपल्या मालकाला मागें टाकशील आणि फिलाडेल्फियांत नशीब काढशील असें मला दिसतें." फ्रँकलिनलाही हें दिसत होतें. एकदां आपला स्वतःचा छापखाना झाला म्हणजे न्यू जर्सी व पेनसिल्व्हेनिया या दोन्ही ठिकाणची सरकारी कामांची मक्तेदारी आपल्याला मिळेल याची त्याला खात्री होती. मग कामाची कसली अडचणच नव्हती.

या वेळीं मेरेडिथचा बाप त्याला मदत करण्याला पुढें आला. आपल्या मुलाचीं व्यसनें त्याला माहीत होतीं. पण फ्रँकलिनचें त्याच्यावर किती वजन होतें याचीही त्याला चांगली कल्पना होती. मुलगा सुधारण्याच्या दृष्टीनें तें तसेंच राहावें असेंही त्याला वाटत होतें. त्याच्यापाशीं पैसाही होता. फ्रँकलिनची गरज ओळखून त्यानें दोघांना भागीदारींत छापखाना काढण्याला भांडवल दिलें. त्यांतून त्यांनीं छापखान्याचें सामान विकत घेतलें, व बाजाराजवळ भाड्यानें जागा घेऊन स्वतंत्र छापखाना थाटला. पण एव्हांना त्यांच्याजवळचा पैसा सगळा संपून गेला होता. अशा स्थितींत पहिल्याच

माळमळ्यांत त्याच्या मित्रानें आणलेल्या एका गिऱ्हाइकानें भवानी केली. हे पहिले पांच शिलिंग, त्याची पहिली स्वतंत्र धंद्यांतील मिळकत, तो कधीं विसरला नाहीं. अशा रीतीनें सन १७२८ सालीं वयाच्या २२ व्या वर्षी फ्रँकलिनच्या स्वतंत्र धंद्यास सुरवात झाली.

एकदां उद्योगधंद्यांत पडल्यावर फ्रँकलिनचा सारा वेळ त्यांतच जात असेल व इतर कांहीं करण्याला त्याला फुरसत मिळणें शक्य नसेल असें कोणाला वाटेल. पण तसें झालें नाहीं. विलायतेहून परत आल्यावर पहिल्याच वर्षात फ्रँकलिननें एक क्लब सुरू केला. त्यांत त्याचें मन रमलें आणि त्याचा व त्याच्या मित्रांचा उत्साह वाढत गेला. अमेरिकन नागरिक जीवनांत सुधारणा घडवून आणण्याचें व समाजाची सर्वसामान्य स्थिति सुधारण्याचें तें एक विचारकेंद्र बनलें. तो जन्मला त्या काळांतल्या व तो निधन पावला त्या काळांतल्या सामाजिक परिस्थितींत जें महदंतर पडलेलें दिसून आलें त्याला फ्रँकलिननें प्रचलित केलेलें हें विचारकेंद्र बऱ्याच अंशांनीं कारणीभूत ठरलें.

सन १७२७ मध्यें फिलाडेल्फियाची वस्ती दहा हजारापेक्षां अधिक होती. वुइल्यम पेन यानें त्याची मोठ्या काळजीपूर्वक आंखणी केलेली होती. बॉस्टनमधील रस्ते वाकडेतिकडे होते, तर फिलाडेल्फियाची रचना सरळ काटकोनांत रस्ते आंखून करण्यांत आली होती. त्यामुळें विटांचीं घरें व त्यावरील छपरें रस्त्यांच्या कडेला रांगेंत नीटनेटकीं दिसत. रस्ते मोठे होते. बाजारपेठेंतील रस्ता तर शंभर फूट रुंद होता.

डेलावेअर नदीच्या खोल पात्रांत मोठीं जहाजेंही धक्क्याला लागत. अठराव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकांत या नदींत जहाजांची वाहतूक पुष्कळ असे व त्यामुळें जहाजें बांधण्याचें केंद्र तिथें निर्माण झालें होतें. युरोपशीं व वेस्ट इंडीज बेटांशीं येथून व्यापार चाले. त्यामुळें व्यापाराची भरभराट होती. चैनीच्या अशा कित्येक विलायती व युरोपियन वस्तूंना येथें पुष्कळ गिऱ्हाईक मिळत असे.

न्यू इंग्लंडच्या किंवा दक्षिणेकडील वसाहतींच्या मानानें येथील समाजांत एकजिनसीपणा कमी होता. या वसाहतीचें क्वेकरपंथीय मालक वरचें धार्मिक स्वातंत्र्याचा कट्टा पुरस्कार करणारें असल्यानें युरोपांतील विविध

ठिकाणांहून लोक येथें आले होते. वेल्श, स्कॉच, आयरिश, जर्मन यांनीं शहरांत व भोवतालीं आपली वस्ती केली होती. छळांत सांपडलेल्या जर्मन लोकांना तर हें आश्रयस्थान झालें होतें. ते व स्विस लोक प्रथम येथें आले व नंतर येथून सरहद्दीकडे पसरले.

१७२० च्या सुमारास येथें सामाजिक दृष्टया लोकशाही नांदत होती असें म्हणतां येणार नाहीं. पण वसाहत करण्यासाठीं म्हणून बाहेरून जे लोक येथें आले होते ते जेथून आले होते तेथल्यापेक्षां येथें अधिक प्रमाणांत लोकशाही होती एवढें खरें. इथले श्रीमंत व सुखवस्तु लोक हे व्यापारी व कारागीर इमांच्याकडे थोडयाशा तुच्छतेनेंच पाहात. त्यांच्या खालचा वर्ग म्हणजे बांधील नोकरचाकरांचा. युरोपमधून इकडे येऊं इच्छिणाऱ्या या लोकांची संख्या खूप मोठी होती. युरोपमधून इकडे येण्यासाठीं झालेल्या प्रवासखर्चाची फेड करण्यासाठीं त्यांना कोणाकडे तरी कांही ठराविक मुदतीसाठीं बांधून घेऊन काम करावें लागे. याच्यापैकीं कांहीं तर अगदीं लहान मुलें असत. त्यांना इंग्लंडमधल्या मोठया शहरांतून पळवून आणलेलें असे. पण बाकी बहुतेक अत्यंत गरीब स्थितींतले आणि मायदेशांतल्या जुलमाला कंटाळून पळून आलेले व पडेल तें काम व हवे ते कष्ट करण्याला तयार असे असत. या दुर्दैवी लोकांची 'बांधील' पणाची मुदत खुल्या बाजारांत विकत घेतली जात असे. ज्या श्रीमंत लोकांना कामकऱ्यांची गरज असे ते इकडे येणाऱ्या जहाजावर जात व मुदतबंदीनें बांधून आणलेल्या या कामगारांचा परस्पर सौदा करीत व त्यांना गुलामासारखें राबवीत. ह्या लोकांपेक्षांही खालच्या थरांत दक्षिणेंतल्या इतके नसले तरी न्यू इंग्लंडपेक्षां अधिक प्रमाणांत प्रत्यक्ष निग्रो गुलाम असत.

फ्रँकलिनचा हा क्लब मध्यमवर्गीयांचा होता. या वर्गांतील लोकांत कारागिरांचाही समावेश असे. पण क्लबाचे सभासद वाङमय, शास्त्रें, तत्त्वज्ञान, राजकारण, धर्म इत्यादि विषयांचा परिचय असलेले व त्याबद्दल आस्था असलेले असत. एक खिडक्यांना तावदानें बसविणारा होता. पण तो मोठा गणिती असे. एक मोजणीदार होता, तो कवि होता. वाचनाचा नाद असलेला एक चांभारही होता. तिघे मुद्रक होते, पण ते फ्रँकलिनच्या

प्रेमामुळें सभासद झालेले होते. या क्लबांत एकंदर बारा माणसें होतीं. यांच्या गप्पागोष्टींत कधीं करमणूक होई, तर कधीं गंभीर विषयावर चर्चा चाले. हे सर्व लोक कष्ट करून पोट भरणारे असत. फुकट दवडण्यास त्यांना रिकामा वेळच नसे. या क्लबाचें नांव 'जुंटो' असें ठेवण्यांत आलें होतें.

या क्लबाचा उद्देश सर्व क्षेत्रांतल्या विषयांचा अभ्यास व चर्चा करणें हा असे; पण स्वतःची व समाजाची उन्नति घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें हें सर्व होत असे. क्वेकर लोकांच्या या शहरांत, वसाहतीतील इतर शहरांपेक्षां जसे कांहीं फायदे होते, तशा कांहीं गैरसोयीही होत्या. येथील लोक सर्व ठिकाणांहून आलेले असल्यानें येथील समाजाचें स्वरूप एकजिनसी नसून सरमेसळ होतें. त्यांचें एकजीव रसायन होण्यास १७२७ पर्यंत सुरवात झाली नव्हती. जे ते गट आपले संस्कार टिकवून असत. जर्मन लोक वेगळे राहात. इतरांशीं ते मिसळत नसत. इंग्रजी शिकण्यालाही त्यांची तयारी नसे. क्वेकर व प्रेसबिटेरियन यांचें जमत नसे व कित्येक स्कॉच व आयरिश कुटुंबें आपसांतल्या भांडणांना कंटाळून आणखी पश्चिमेकडे जाऊं लागलीं होतीं. येथें धार्मिक छळ जरी होत नव्हता, तरी सर्वसामान्य गुन्ह्यांबद्दल दिल्या जाणाऱ्या शिक्षांचें स्वरूप क्रूरपणाचें होतें. बॉस्टनप्रमाणेंच येथेंही जीवनांत उत्साह वाटण्याजोगें कांहीं नव्हतें. प्युरिटन लोकांप्रमाणेंच क्वेकर लोकांचाही सार्वजनिक करमणुकीचे प्रकार, नाच, गाणें इत्यादींना विरोध असे. त्यामुळें त्या रुक्ष व नीरस वातावरणांत प्रसन्नता निर्माण करण्याकरतां फिलाडेल्फियाला फ्रँकलिन मनोवृत्तीच्या डझनभर विनोदी लोकांची खासच गरज होती.

या 'जुटो' क्लबाचा सभासद होणारास एक शपथ घ्यावी लागे. त्यानें छातीवर हात ठेवून अशी प्रतिज्ञा करावयाची असे कीं, "कोणत्याही धर्माचा किंवा व्यवसायाचा मनुष्य असला तरी त्याच्यावर मी प्रेम करतों. केवळ एकाद्याचें अमुक एक मत आहे किंवा त्याचा कांहीं वेगळा उपासना-मार्ग आहे एवढ्या कारणासाठीं त्याच्या शरीराला, अब्रूला किंवा माल-मत्तेला धक्का लावला जातां कामां नये आणि सत्यावर सत्य म्हणूनच माझें प्रेम आहे." हा क्लब दर शुक्रवारीं सायंकाळीं भरत असे. आधल्या शुक्रवारीं मांडण्यांत येणाऱ्या विषयावर पुढच्या शुक्रवारपर्यंत प्रत्येकानें विचार करून

त्या बैठकींत आपले विचार मांडावेत अशी योजना असे. वैयक्तिक सभासदांच्या हितसंबंधांचाही त्यांत विचार होत असे. तसेच, सर्वसामान्य सामाजिक हितसंबंधाच्या व राजकीय प्रश्नांवरही चर्चा चाले. या "परस्पर उन्नतीकरतां स्थापन केलेल्या क्लबाचे" जे नियम फ्रँकलिननें तयार केले होते त्यांत पुढील कांही प्रश्नांचा समावेश आहे :-

" सध्यांच्या परिस्थितींत या क्लबाला मनुष्यजातीच्या हिताच्या दृष्टीनें, आपल्या देशाच्या हिताच्या दृष्टीनें, आपल्या मित्रांच्यासाठीं किंवा आपल्या सभासदांसाठीं काय करतां येईल ?

"आपल्या देशांत सध्यां जे कायदे प्रचलित आहेत त्यांत कोणते दोष आहेत व त्यांत बदल घडवून आणण्याकरतां कायदेमंडळांत कोणत्या दुरुस्त्या सुचवाव्यात ? किंवा लोकहिताच्या दृष्टीने कोणता नवा कायदा करण्याची आवश्यकता आहे ?

" लोकांच्या न्याय्य अशा स्वातंत्र्यावर अलीकडे कांहीं आक्रमण घडलें आहे काय ?

" तुमच्या अब्रूवर कोणी अलीकडे शिंतोडे उडविले आहेत काय ? व तसें असल्यास हा क्लब त्या बाबतीत काय करूं शकेल ?

" एकाद्या माणसाशी तुम्हाला परिचय करून घ्यावयाचा आहे काय ? त्यासाठीं क्लबला किंवा एकाद्या सभासदाला काय करतां येईल ?

"तुमच्या चांगल्या उद्योगांत क्लब तुम्हांला कोणत्या प्रकारची मदत करूं शकेल ? "

क्लबाचे हे उद्देश पाहिले म्हणजे त्यांत वैयक्तिक व सामुदायिक हितसंबंधाचा सुदर मिलाफ घडवून आणलेला दिसून येतो. राज्ययंत्रांत सुधारणा घडवून आणणें, मित्रमंडळ वाढविणें, व सभासदांच्या खासगी हितसंबंधांत इतरांचा उपयोग करून देणें असें त्याचें त्रिविध स्वरूप असून फ्रँकलिनच्या विचारांचें त्यांत वैशिष्ट्य दिसून येतें. खासगी प्रश्नांतूनच सार्वजनिक स्वरूपाचे प्रश्न निर्माण होत असतात. तुम्ही आपली सुधारणा केल्याशिवाय समाजाची सुधारणा करूं शकत नाहीं. वैयक्तिक आणि सामुदायिक हितसंबंध यांची गुंतागुंत कधी तुटू शकत नाहीं असें त्याचें मत होतें.

फ्रँकलिन अत्यंत व्यवहारी होता. केवळ तात्त्विक स्वरूपाचा विचार तो

सहसा करीत नसे किंवा मांडीत नसे. तो स्वातंत्र्याचा जेव्हां उल्लेख करतो तेव्हां तात्त्विक स्वरूपाचें स्वातंत्र्य एवढेंच त्याला अभिप्रेत नसून त्याचें व्यावहारिक स्वरूप त्यास अभिप्रेत असे. म्हणून तो स्वातंत्र्याचा 'स्वातंत्र्यें' असा अनेकवचनी उपयोग करतो. तो खरा व्यवहारवादाचा पुरस्कर्ता होता.

जुंटोच्या बैठकीस "तुम्ही अलीकडे कोणती सांगण्यासारखी गोष्ट ऐकली?" या प्रश्नानें बहुधा सुरवात होत असे. लगेच सर्वत्र हास्यविनोदाला रंग भरे आणि नंतर एक एक सभासद निरनिराळे प्रसंग सांगूं लागतांच त्यांतून हास्याचे फवारे उडत व सभासदांना अवसान चढे. साथ पसरावी त्याप्रमाणें या गोष्टी सभासद बाहेर लोकांना सांगत व हास्याचें व प्रसन्नतेचें वातावरण निर्माण होई. फिलाडेल्फिया शहराच्या अत्यंत नीरस वातावरणांत या क्लबानें प्रसन्नतेचें वातावरण निर्माण केलें. अशा प्रकारें जुंटो म्हणजे त्या शहराचें महत्त्वाचें केंद्र बनलें व त्याचा बेंजामिन फ्रँकलिन यालाही मधून मधून उपयोग होऊं लागला.

सन १७३० च्या सुमाराला वैयक्तिक लाभाच्या दृष्टीनें क्लबाचा फ्रँकलिनला चांगला उपयोग झाला. या वेळी छापखान्याला आर्थिक अडचण उत्पन्न झाली होती. मेरेडिथला दारूच्या व्यसनानें पुरें घेरलें होतें. तो दारू पिऊन झिंगून रस्त्यावर पडलेला दिसला तेव्हां मेरेडिथसारख्याच्या बरोबर भागीदारी करण्याबद्दल फ्रँकलिनवर टीका होऊं लागली. त्याच्यावर कर्जाबद्दल कोर्टांत एक दावाही दाखल झाला; व एकदां असें वाटूं लागलें कीं हा धंदा मोडणार व येईल त्या किंमतीला छापखाना विकण्याची पाळी येणार. अशा परिस्थितींत दोन सभासद पुढें आले आणि त्यांनीं मेरेडिथचा भागींतील हिस्सा विकत घेण्यापुरेशी व मेरेडिथच्या बापाचें कर्ज फेडण्यापुरेशी रक्कम फ्रँकलिनला देऊं केली. त्यामुळें फ्रँकलिन छापखान्याचा स्वतंत्र व संपूर्ण मालक बनला. त्यानंतर मेरेडिथही मार्गी लागला. शहरी राहणी व छापखान्याचा व्यवसाय आपला नव्हे हें ओळखून तो परत शेतीकडे वळला व त्यानें सुखानें आयुष्य घालविलें.

पुढच्या वर्षी फ्रँकलिननें एक नवी योजना हातीं घेतली. तिचा परिणाम आजही खूप मोठ्या प्रमाणांत अमेरिकेंत दिसून येत आहे. एका शुक्रवारच्या बैठकींत त्यानें अशी योजना मांडली कीं, प्रत्येकानें आपलीं पुस्तकें क्लबमध्यें

आणून एका स्वतंत्र खोलीत ठेवावीत म्हणजे क्लबाच्या सर्व सभासदांना त्या सर्वांचा उपयोग करतां येईल. क्लबांत ती योजना फारशी यशस्वी झाली नाहीं. परंतु त्यांतून सार्वजनिक ग्रथालयांची योजना पुढें आली आणि वाढीस लागली, व आतां त्यांचा सर्वत्र प्रसार होत आहे. आज जगांत सर्वत्र मोफत सार्वजनिक ग्रंथालयांचा जो प्रसार झाला आहे, –आणि ज्यांत आज अमेरिका सर्वांच्या पुढें आहे,–त्याचें मूळही फ्रँकलिनच्या या योजनेंत असल्याचें दिसून येईल.

याच काळांत फ्रँकलिन यानें आणखी एक महत्त्वाचा उद्योग सुरू केला. बॉस्टन येथील वृत्तपत्रसृष्टींत तो एक 'पराक्रमी' बाळ ठरला होताच. स्वतःचें असें एकादें वर्तमानपत्र असावें; त्याचें प्रकाशन, संपादन, किंबहुना लेखनही आपणच करावें हा विचार त्याला कधींच सुटला नव्हता. त्या वेळीं फिलाडेल्फियांत फक्त एकच वर्तमानपत्र होतें. कायमरचा प्रतिस्पर्धी अँड्रयू ब्रॅडफर्ड हा 'अमेरिकन वुईकली मरक्युरी' या नांवाचें साप्ताहिक प्रसिद्ध करीत असे. मेरेडिथशी भागीदारी सुरू झाल्यापासूनच फ्रँकलिनच्या मनांत वर्तमानपत्र काढण्याचे विचार घोळू लागले होते. पण तें प्रत्यक्ष सुरू करण्यापूर्वी त्याने एक चूक केली. त्याने आपली ही योजना एका मित्राला सांगितली. त्या मित्रानें ती गुप्त वार्ता लगेच कायमरच्या कानावर घातली. धंद्यांतील प्रतिस्पर्धी म्हणून कायमर फ्रँकलिनचा द्वेष करीतच असे. फ्रँकलिनला शह देण्याकरता म्हणून कायमरनें घाईघाईने एक वर्तमानपत्र काढलें. चऱ्हाट वळण्याच्या आपल्या पद्धतीनुसार त्यानें त्याचें जें लांबच लांब नांव ठेवलें, तें असें: " सर्व शास्त्रें व कला यांचा सर्वव्यापी शिक्षक आणि पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेट " (The Universal Instructor in Arts and Sciences and Pensilvania Gazette). फ्रँकलिनही त्याला पुरून उरणारा होता. कायमरची योजना उधळून लावून तेंच पत्र आपल्या हातीं आणण्याची एक योजना त्यानें आंखली.

ब्रॅडफर्डचें 'मर्क्युरी' हें पत्र फारच बेंगरूळ होतें. त्यामुळें " युनिव्हर्सल इन्स्ट्रक्टर " सारख्या धांगडधिंग्या पत्रापुढेंही तें मागें पडूं लागलें. फ्रँकलीननें हें अचूक ओळखलें आणि या कामीं पुढाकार घ्यायचें ठरविलें. ब्रॅडफर्डच्या पत्रांत एक 'बिझीबॉडी' या टोपण नांवानें त्यानें नियमानें

एक रकानाभर मजकूर लिहिण्यास सुरवात केली. त्याची शैली 'डूगूड' पत्राप्रमाणेंच होती. पण त्यापेक्षां ती पुष्कळच प्रौढ, आणि संपन्न होती. चालू प्रश्नांवर त्यांतून विनोद व उपरोध, यांनीं युक्त अशी टीका येत असे. स्थानिक घडामोडींतल्या तऱ्हेवाईक कृत्यांचा आणि घटनांचा त्यांतून उपहास केला जाई व त्याच्या व्यावहारिक तत्त्वज्ञानाचें प्रतिपादन येई. त्यामुळें शहरांतल्या लोकांच्या रुक्ष व उदास जीवनांत ती एक मेजवानीच ठरली. बिझीबॉडीच्या पत्रांमुळें मर्क्युरीला यश आलें आणि कायमरच्या नालायकीमुळें त्याचें इन्स्ट्रक्टर बंद पडण्याची पाळी आली. तेव्हा फ्रँकलिन व मेरेडिथ यांनीं नाममात्र किंमत देऊन तें विकत घेतलें. आणि त्याचें मूळचें लांबलचक नांव बदलून पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेट असें सुटसुटीत करून टाकलें. १७३० मध्यें जेव्हां फ्रँकलिन व मेरेडिथ यांची भागीदारी संपुष्टांत आली, तेव्हां फ्रँकलिननें तें स्वतःच्या कर्तबगारीनें फिलाडेल्फियाचें खरें खुरें वर्तमानपत्र या कीर्तीला चढविलें. या पत्रद्वारें त्यानें समाजाच्या ज्ञानांत व करमणुकींत मोठीच भर घातली.

या वेळीं त्याचें वय २४ वर्षांचें होतें. त्या काळांत जे गुण विशेष महत्त्वाचे म्हणून समजले जात ते सर्व त्याच्यामध्यें होते. उद्योग, चिकाटी काटकसर, प्रामाणिकपणा, निष्ठा, हे सर्व गुण त्याच्यांत उत्कटत्वानें होते. अर्थात् तो कांहीं कोणी साधु नव्हता, आणि हें त्यानें स्वतःच मान्य केलें आहे. तारुण्यसुलभ प्रवृत्ति त्याला नियंत्रित करतां न आल्यानें कांहीं वेळां त्याचें पाऊल वाकडें पडलें. तथापि नीट राहावयाचें तर विवाह करणेंच इष्ट आहे हें लक्षांत घेऊन त्यानें विवाह करण्याचें ठरविलें. तथापि यापूर्वी त्याच्या हातून घडलेल्या घटनांपैकीं एक घटना त्याच्या जीवनांत विशेष परिणामकारक ठरली आणि तिचें रहस्य दोन शतकें होऊन गेलीं तरी गूढच राहिलें आहे.

डेबोरा रीड आपल्या आईजवळ राहात असे. ती अनेक वस्तु तयार करून विकी. त्यांत खरजेवरील मलम हें एक लोकप्रिय झालेलें औषध होतें. त्याला सुवास चांगला होता; आणि तें लावल्यानें उवा नाहींशा होतात अशीही त्याची प्रसिद्धि होती. फ्रँकलिन प्रथम फिलाडेल्फियाला गेला तेव्हां तो यांच्या येथें राहात असे. तेथेंच त्याची व डेबोरा हिची ओळख झाली. तिचें

त्याच्यावर प्रेम बसलें होतें व तिच्याशीं विवाह करण्याचा त्याचाही विचार होता. पण तिच्या आईला बेंजामिन व आपली मुलगी दोघेही वयानें फार लहान आहेत असें वाटल्यामुळें हा विवाह झाला नाहीं. पुढें फ्रँकलिन लंडनला गेला व या विवाहाचा विचार त्यानें सोडून दिला. तो परत आल्यावर त्याची व डेबोरा हिची पुन्हा भेट झाली. परंतु स्वतःच्या वर्तनाबद्दल त्याचेंच मन त्याला खाऊं लागलें होतें. मध्यंतरींच्या काळांत आणखी एक घटना घडली होती. आपल्या आईच्या आग्रहावरून डेबोरानें रॉजर्स नांवाच्या एका इंग्रजाबरोबर लग्न केलें. लग्न करून दिलें म्हणजे मुलगी फ्रँकलिनवरील आपलें प्रेम विसरून जाईल अशी तिची समजूत असावी. पण हा विवाहसंबंध फार काळ टिकला नाहीं. रोजर्सचें एक लग्न पूर्वींच झालेलें असून त्याची प्रथम पत्नी विलायतेंत आहे अशी डेबोराला माहिती मिळाली. एवढें तरी खरें कीं, रॉजर्स तिला टाकून वेस्ट इंडीजकडे पळून गेला. त्यामुळें डेबोरा परत आईकडे आली. या सर्व प्रकारानंतर एक मोठी नाजूक आणि घोटाळ्याची परिस्थिति निर्माण झाली, तिचा उलगडा कोठेंही झालेला नाहीं. आत्मचरित्रांत फ्रँकलिन यानें या संबंधानें कांहीं उल्लेख केला आहे, पण तो अगदीं मोघम आहे. त्यानें आपल्या मुलासाठींच हें आत्मचरित्र लिहिलें असल्यामुळें या गोष्टीची हकीकत नमूद करणें त्याला संकोचाचें वाटलें असावें, हेंही शक्य आहे.

रॉजर्सचें लग्न मोडल्यावर थोड्याच दिवसांनीं फ्रँकलिन फिलाडेल्फियाला परत आलेला होता. आतां डेबोराच्या आईची इच्छा फ्रँकलिनला जांवई करून घेण्याची होती. या लग्नाला आपण पूर्वींच संमति दिली नाहीं तें चुकलें असेंही तिनें फ्रँकलिनजवळ सांगितलें, आणि जर त्याच्या हातून कांहीं गैरवर्तन घडलें असलें तर त्याचें पाप माझ्या माथीं असेंही ती म्हणूं लागली. तेव्हां फ्रँकलिननेंही डेबोराशीं विवाहबद्ध होण्याचें ठरविलें. या बाबतींत अडचणी कोणत्या, व त्यांतून मार्ग कसा काढावयाचा, या संबंधानेंही त्यांनीं विचार करून कांहीं योजना ठरविली. तो म्हणतो :—

> आमचे उभयतांचे प्रेमसंबंध पुन्हा जुळले. परंतु विवाह करण्याला बऱ्याच अडचणी होत्या. रॉजर्सचा विवाह बेकायदेशीर समजला गेला होता. कारण त्याची प्रथम पत्नी विलायतेंत जिवंत असल्याचें आम्ही

ऐकत होतों. परंतु तेथचें अंतर फार, त्यामुळें त्या गोष्टीची शहानिशा करतां येण्यासारखी नव्हती. तसेंच रोजर्स वारला असल्याचीही एक वार्ता होती; पण त्या संबंधांत निश्चित असा पुरावा उपलब्ध नव्हता. शिवाय त्यानें पुष्कळ कर्ज करून ठेविलेलें होतें, व त्याच्या वारसावर तें बंधनकारक होतें. म्हणून सध्यांची ही एकंदर परिस्थिति विचारांत घेऊन आम्ही विधिपूर्वक विवाहबद्ध न होतां पतिपत्नी म्हणून राहावयाचें ठरविलें व दि. १ सप्टेंबर १७३० रोजीं पत्नी म्हणून मी डेबोराचा स्वीकार केला.

हा विवाह धार्मिक किंवा कायदेशीर, कोणत्याच पद्धतीनें झाला नव्हता. तथापि अशा रीतीनें पत्नीचा स्वीकार करण्याला सामाजिक रूढीची मान्यता होती. पण ह्या प्रकरणांतली खरी भानगड पुढेंच आहे.

फ्रँकलिनचा मुलगा वुइल्यम याचा जन्म नक्की केव्हां झाला हें अद्याप अज्ञातच आहे. तो बेकायदेशीर संतति असल्याची सर्वसामान्य समजूत असल्याचें दिसून येतें. पण त्याला आपल्या नव्या संसारांत दाखल करून घेण्याचें औदार्य आणि क्षमाशीलत्व डेबोरानें दाखविलें हें विशेष समजलें गेलें. वुइल्यमचा जन्म १ सप्टेंबर नंतर फार थोड्या दिवसांनीं झाल्यामुळें त्यांचा तो विवाहोत्तरचा मुलगा होता असें म्हणतां येत नाहीं.

वुइल्यमची आई कोण हेंही अज्ञातच आहे. पुढें कालांतरानें बेंजामिन राजकारणात पडला तेव्हां त्याच्या एका हितशत्रूने एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. त्यांत फ्रँकलिनचा बार्बरा नांवाच्या एका मोलकरणीशीं संबंध असल्याचा उल्लेख आहे. तथापि राजकीय प्रतिस्पर्ध्याचा दुष्ट बुद्धीनें सूड घेण्याकरितां ही कादंबरी रचली असावी, असाही त्याच्या कांहीं चरित्रकारांचा अभिप्राय आहे. बहुधा फ्रँकलिन व डेबोरा यांनीं विवाहित म्हणून एकत्र नांदण्यास सुरवात करण्यापूर्वीच्या संबंधापासून हा मुलगा झालेला असावा; व रॉजर्सच्या पत्नीनें काडीमोड न करतां दुसरा संबंध केला या सबबीवर रॉजर्सला तिच्याविरुद्ध कायदेशीर उपाय योजतां येऊं नये यासाठीं मुलाच्या बेकायदेशीरपणाचा धोका पतकरण्याचें त्यांनीं ठरविलें असावें असेंही या बाबतींत सांगण्यांत येतें. कांहीं असलें तरी वुइल्यम हा आपला मुलगा आहे असें त्यांनीं स्वीकारलें होतें यांत शंका नाहीं. रॉजर्स मृत झालेला असला तर

त्याच्या विधवा पत्नीनें फ्रँकलिनचें पत्नीपद स्वीकारण्यांत कांहींच गैर नव्हतें. त्याप्रमाणें ती बाजारपेठेंतील फ्रँकलिनच्या घरीं त्याची पत्नी म्हणून राहा-ण्यास गेली. तिची आईही त्यांच्याजवळ राहात असे. आपल्या या विवाहाच्या बाबतींत कांहीं नियमबाह्य किंवा अशास्त्र घडलें असलें तर तिकडे दुर्लक्ष करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें. त्यांच्या मित्रांनींही तीच वृत्ति स्वीकारली. डेबोरा फ्रँकलिन ही अतिशय स्वाभिमानी व तापट स्वभावाची स्त्री होती. तिने वुइल्यमला आपला मुलगा म्हणून स्वीकारलें यावरून तो तिचाच मुलगा असावा हेंच अधिक सयुक्तिक दिसतें. तिला पाठवलेल्या पत्रांतही फ्रँकलिन वुइल्यमचा 'आपला (माझा नव्हे) मुलगा' म्हणून उल्लेख करतो. तसेंच मुलगी सारा हिला लिहिलेल्या पत्रांत तो तिचा 'भाऊ' म्हणून त्याचा उल्लेख करतो. आतां खरें काय तें त्यालाच माहीत; पण त्यानें वुइल्यमला आपला पुत्र व वारस मानलें, आणि तो आपल्या पित्याशीं आणि देशाशींही द्रोह करणारा ठरेपर्यंत बेंजामिननें त्याचा कायदेशीर वारसा अमान्य केला नव्हता.

डेबोराच्या संबंधानें म्हणावयाचें म्हणजे ती अतिशय पतिनिष्ठ होती. ती शिकलेली नव्हती आणि बेंजामिनच्या बौद्धिक उंचीची पातळी गांठण्याइतकी तिची पात्रताही नव्हती. विद्वान् लोकांच्या मेळाव्यांत ती बोलण्यांत भाग घेत नसे. पेन्सिल्व्हेनियाच्या प्रमुख मंडळींत फ्रँकलिनचा समावेश झाल्यानंतर त्याला जेव्हां मेजवानीचीं निमंत्रणें येत किंवा इतर सामाजिक समारंभांना त्याला जावें लागे, तेव्हां तो तिच्याशिवायच जात असे. फिलाडेल्फियाच्या वरिष्ठ मंडळीत डेबोराचा समावेश कधींच झाला नाहीं. पण याबद्दल तिनेंही विषाद मानला नाही. आपल्या थोर पतीची संसारांतील सहकारिणी, भवतं-नीस एवढीच भूमिका तिला पुरेशी होती. त्याच्या मोठेपणाची उंची तिला कधींच समजली नाही. घर सांभाळणें एवढेंच तिचें कार्यक्षेत्र होतें. नवरा दूर गेला, — कांहीं परदेशी कामगिरीवर त्याला एकेका वेळीं अनेक वर्षेंही बाहेर जावें लागे, — तरी तिची तक्रार नसे. जेव्हां पत्नी ही पतीच्या मालकीची मालमत्ता मानली जात असे, अशा त्या काळांतही तिची पतिनिष्ठा वाखाणण्यासारखी होती.

ज्या काळांत तारुण्यसुलभ प्रवृत्ति व सद्विचार यांचा बेंजामिनच्या

मनांत झगडा चालला होता, आणि म्हणून उच्छृंखलपणाला काबूंत ठेवण्यासाठीं विवाहबद्ध होऊन घर करून राहाण्याचा त्यानें मनाशीं पक्का निश्चय केला, त्याच कालांत त्यानें नीति व धर्म यासंबंधानें आपले विचार निश्चित केले व आयुष्यभर ते त्याली मार्गदर्शक राहिले. सद्‌गुण कोणते व दुर्गुण कशाला म्हणावें याचें त्यानें जें पृथक्करण केलें व आपल्या दैनंदिन जीवनांत त्यांची तपासणी व नोंद करण्याकरतां त्यानें जी तपशीलवार पद्धति अवलंबिली त्याचा आदर्श आजही अमेरिकेंतील शालेय विद्यार्थ्यांपुढें ठेविला जातो. त्यावरून फ्रँकलिन हा कडक नीतिमान् असल्याचा भास होतो. पण त्याच्याच जीवनवृत्तान्तावरून त्याला मानवसुलभ दुर्बलतेनें किती ग्रासलें होतें तें दिसून येतें. तरुणपणीं आपल्या हातून केवढाले व किती वेळां प्रमाद घडून आले, याचें त्यानें मोठेपणीं मागें वळून कांहींशा विनोदानें जें वर्णन दिलें आहे त्यावरून तो सर्वसामान्य माणसांपैकींच व त्यांच्यासारखाच विकारवश होता असें दिसून येतें.

विचारांच्या वाढीबरोबर फ्रँकलिनच्या धर्मविषयक कल्पनांतही पुष्कळ बदल होत गेला. तो आपण पाहिला म्हणजे अमेरिकेंतील सर्वसामान्य वैचारिक घडण यथाकाल कशी प्रगत होत गेली तें दिसूंत येतें. सतराव्या शतकांतील संकुचितपणा व असहिष्णुवृत्ति जाऊन नवा व्यापक धर्मविषयक विचार दृढमूल होण्यास केवळ त्याचेच विचार कारण झाले असें अर्थातच म्हणतां येणार नाहीं. तथापि एवढें खरें कीं, ईश्वरविषयक आणि विश्वविषयक विचारांना जें वेगळें वळण लागत गेलें त्यांत त्याचा फार मोठा भाग आहे. ही विचारसरणी त्याची स्वयंभू होती असें नाहीं. न्यूटनच्या युगांत शास्त्रीय ज्ञानाचा जो प्रसार झाला, त्याचा तो मुख्यत: परिणाम होता. फ्रँकलिन विलायतेंत असतांना त्याचे संस्कार त्याच्या मनावर झाले होते. ही नवी धर्मविषयक दृष्टि अध्यात्मनिष्ठ नसून बुद्धिनिष्ठ होती. ईश्वर सगुण आहे आणि मनुष्यमात्राचें ध्येय मोक्षप्राप्ति आहे. हा हया नवीन धर्मकल्पनेचा पाया नसून विश्वाची सुंदर रचना, निसर्गनियमांचें परिपूर्ण व अचूक कार्य, विश्वाच्या या प्रचंड योजनेंत माणसाचें अत्यल्प स्थान, हा तिचा पाया होता. त्यामुळें धार्मिक स्वातंत्र्य वाढत चाललें तसा या विचाराचा अमेरिकेंत प्रसार झाला, व जुन्या धर्मकल्पनांबरोबर त्यालाही समाजांत

स्थान मिळालें. या सर्व धर्मविषयक कल्पनांच्या वैचारिक भट्टींतून आजची अमेरिकन जीवननिष्ठा निर्माण झाली आहे.

आपले वाडवडील व त्यांच्या वळणांतील लोक ज्या धर्मकल्पना उराशीं बाळगीत त्यांतील सत्याबद्दल फ्रँकलिन साशंक झाला होता. तो म्हणतो :

> "माझ्या आईबापांनीं मला धार्मिक संस्कार दिले व पवित्र वातावरणात माझें संगोपन केलें. परन्तु मी पंधरा वर्षांचा झालों न झालों तोंच माझ्या मनांत शंकानी घर केलें. निरनिराळ्या ग्रंथांतून त्या संबंधानें वेगवेगळीं मतें मला आढळून आलीं. माझा साक्षात्कारावरील विश्वासच उडाला."

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळांत बॉस्टनमध्यें असा संशय व्यक्त करणें म्हणजे महाभयंकर पाप समजलें जात असे. अशा प्रकारें साक्षात्कारासंबंधानें संशय प्रकट करणाऱ्याला तेव्हां लोक डीइस्ट (Deist) म्हणत. आणि न्यूइंग्लंडमधल्या सनातन्यांच्या दृष्टीनें डीइस्ट आणि नास्तिक एकच होते. आज आपल्याला हें माहीत आहे कीं डीइस्ट हें नास्तिक तर नव्हतेच; पण ते अज्ञेयवादीही नव्हते. ते सर्वश्रेष्ठ शक्तिमान् अशा एका ईश्वराचें अस्तित्व मानीत. आत्म्याचें अमरत्वही त्यांस मान्य असे. इहलोकांतील कर्मानुसार परलोकी फलप्राप्ति होतें हें मत त्यांनीं स्वीकारलेलें होतें. पण मनुष्यरूपानें ईश्वर साक्षात् अवतरतो व अद्भुत गोष्टी करतो हें त्यांना मान्य नव्हतें. ईश्वरानें निसर्ग निर्माण केला असून त्याचे नियम तो कधींही मोडीत नाहीं व माणसाचें कर्तव्य त्या नियमांना अनुसरून वागण्याचें आहे असें ते मानीत. देववादी लोकांना बायबल हा ईश्वराचा शब्द वाटत नव्हता. व ख्रिस्त हा ईश्वराचा अवतार आहे हेंही त्यांना मान्य नव्हतें. असले विचार म्हणजे प्युरिटन लोक महत्पाप समजत.

परन्तु बेंजामिन लहान असल्यापासूनच हे सर्व विचार त्याला तर्कशुद्ध वाटत; व त्यांचा तो जों जों अधिक विचार करी व त्या विचारांना इतरांकडून जों जों अधिक विरोध होई तों तों त्याचा तो ग्रह अधिक दृढ होत जाई. तो म्हणतो :

> "देववादाचें खंडन करणारी कांही पुस्तकें माझ्या हातीं पडलीं. तीं वाचल्यावर माझ्या मनावर नेमका उलटा परिणाम घडून आला.

देववाद्यांचा युक्तिवाद खोडून काढण्यासाठीं जीं प्रमाणें मांडण्यांत आलीं होतीं तीं अगदींच लंगडीं वाटून देववादच खरा आहे हें मला अधिक पटूं लागलें.

बालस्वभावानुसार तो दुसऱ्या टोंकापर्यन्त वाहवला. लंडनमध्यें असतांना त्यानें एक पत्रक काढलें त्याबद्दल त्याला पुढें वाईटही वाटलें. त्यांत त्यानें सद्‌गुण किंवा दुर्गुण अशी कांहीं चीज नसतेच असें म्हटलें होतें. जगांत चूक असें कांहीं नाहींच असेंही त्यांत त्यानें प्रतिपादन केलेलें होतें. "आपण केवढा मोठा विचार मांडला असें त्या वेळीं मला वाटलें, पण तें कांहीं तितकें बरोबर नव्हतें असें आतां वाटतें" असें त्यानें फिलाडेल्फियांत आल्यावर पुढें एके प्रसंगी म्हटलें आहे. "माझ्या विचारसरणींत कोठें तरी चूक दडून राहिली आहे," असा संशयही त्यानें पुढें प्रकट केला आहे.

पाप अशी कांहीं वस्तु असूंच शकत नाहीं या विचारसरणीमुळेंच तारुण्याच्या काळांत आपल्या हातून अनीतिकारक गोष्टी घडल्या, निदान घडणें सोपें झालें असावे असेंही त्यानें म्हटलें आहे. स्वतंत्र विचारवादी कॉलिन्स, राल्फ, गव्हर्नर कीथ यांच्याही वर्तनाचें विश्लेषण करून तो पुढें म्हणतो कीं, "वरील विचार खरा आहे असें क्षणभर मानलें तरी तो उपयुक्त नाहीं."

याही ठिकाणीं फ्रँकलिनची व्यवहारी दृष्टि दिसून येते. जर एकादा विचार उपयुक्त नसला तर तो स्वीकारायचा तरी कशाला ? इथून त्याच्या विचारविकासाच्या दुसऱ्या टप्प्याला आरंभ होतो. ईश्वरी साक्षात्कारानें धर्मज्ञान होतें ही कल्पना अजूनही त्याला अमान्यच होती. ईश्वराची आज्ञा म्हणून अमूक एक कृत्य पाप होय असेंही तो मानण्याला तयार नव्हता. पण त्याच्या विचारांत सूक्ष्म फरक पडत चालला होता. तो म्हणतो :

साक्षात्काराच्या कल्पनेला मी फारशी किंमत देत नाही. पण मला असें वाटतें कीं, अमूक एक गोष्ट करूं नये असें ग्रंथांत सांगितलें आहे म्हणून ती गोष्ट वाईट व अमूक एक गोष्ट करावी असें त्यांत आज्ञापिलें आहे म्हणून ती चांगली, हें जरी खरें नसलें, तरी जीं कर्मे आपल्याला निषिद्ध म्हणून सांगितलीं तीं, एकंदर सर्व परिस्थितीचा विचार करतां, स्वभावतःच आपल्याला अहितकारक म्हणून; व जीं विहित म्हणून सांगितलीं तीं स्वभावतःच हितकारक आहेत म्हणून सांगितलीं असणें शक्य आहे.

फँकलिनच्या या विधानांत त्याच्या विचारसरणीचें सार आलें आहे असें म्हणतां येईल. त्याच्या विचारसरणीची बैठक व्यावहारिक होती व माण-साच्या कृत्यांची युक्तायुक्तता त्या कसावर पाहण्याचें त्याचें धोरण होतें. आजच्या अमेरिकनांवर याच विचारसरणीची छाप दिसून येते. मग त्यांच्या पैकीं कोणाचा कोणताही धर्मपंथ असो. कोणाचा प्राण घेऊं नये, चोरी करूं नये, खोटें बोलूं नये, लोभ धरूं नये, याचें कारण देवाची तशी आज्ञा आहे म्हणून नव्हे, तर तसें करणे स्वत:ला व इतरांना अपायकारक आहे म्हणून. सर्वज्ञ ईश्वराला हें माहीत आहे कीं, असें केल्यास माणूस स्वतः-चीच हानि करून घेईल; व म्हणूनच त्यानें माणसाला त्यांच्यापासून सावध राहायला सांगितलें.

हा विचार पक्का झाल्यावर फँकलिननें तो पुढील शब्दांत मांडला :—

> " सत्य, प्रांजलपणा, व सचोटी याची माणसामाणसांमधील व्यवहारांत अत्यंत आवश्यकता आहे. जीवन सुखावह होण्यास त्याचें फार महत्त्व आहे आणि म्हणून हे गुण आपल्या वर्तनांत उतरावे यासाठी मी कांहीं नियम केले ते अजूनही माझ्या रोजनिशींत टिपलेले आहेत. जन्मभर ते आचरणांत राहावेत असा त्यात माझा हेतु आहे."

हे नियम विशेष महत्त्वाचे आहेत असें नाहीं. तथापि त्यामागील फँक-लिनचा हेतु व त्याचे विचार दिसून येतात व त्यायोगें त्याचा स्वभाव कळून येतो. केवळ कोरड्या तत्त्वज्ञानाकरतां म्हणून नव्हे, तर जीवन सुखावह होण्यासाठीं या नियमांची त्याला आवश्यकता वाटत होती. आपण केलेल्या बऱ्यावाईट कृत्यांबद्दल ईश्वर आपणाला जाब विचारील किंवा मेल्यावर आपल्याला स्वर्ग मिळेल कीं नरक मिळेल इत्यादि विचार तो करीत नव्हता. जीवन सुखी झालें पाहिजे, येथें याच लोकीं तें सुखी झालें पाहिजे, यावर त्याचा सारा भर होता. शांतता, सुसंवाद, सदिच्छा या योगानेंच माणसांमाणसांमधील संबंध सुखावह होतात हें त्याला पटलेलें होतें. त्याच्या जीवनविषयक विचारांचा हाच प्रमुख पाया बनला. त्यानें पुढें ज्या राजकीय व मुत्सद्देगिरीच्या कामगिऱ्या पार पाडल्या त्यामागें हीच प्रवृत्ति प्रेरक होती. टॉमस जेफरसन यानें ' सुखाचा शोध ' या मोजक्या शब्दांत ती व्यक्त केली आहे.

हें विचार कृतींत आणण्याकरतां त्यानें एक छोटें पुस्तक तयार केलें. पद्धतशीरपणा, कल्पकता, नीटनेटकेपणा आणि रेखीवपणा हे त्याचे विशेष गुण होते. म्हणून त्यानें प्रत्येक गोष्ट लिहून काढली. अशा छोटया पुस्तका-शिवाय त्याचें चालण्यासारखेंच नव्हतें. लिहिण्यावर त्याचा विशेष भर असे. त्यानें लिहिलेले जमाखर्च सुद्धां रेखीवपणा व व्यवस्थितपणाचे आदर्श आहेत. पुढें मोठेपणीं त्यानें लहानपणची पोरकट गम्मत म्हणून या पुस्तकाचा विनोदानें उल्लेख केला असला – कारण त्यांत जागोजाग त्याच्या दोषांचे ठिपकेच पुष्कळ आहेत – तरी त्यांत स्वतःला सुधारण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांची दिशा दिसून येते.

या पुस्तकांत प्रत्येक गुणाला एक एक पान देण्यांत आलें होतें, व त्या पानांची आठवडयावारी विभागणी करण्यांत आली होती. मितपान, मौन, सुव्यवस्थितपणा, निश्चय, मितव्यय, उद्योग, प्रांजलपणा, त्यागबुद्धि, संयम, स्वच्छता, शांतता, शुद्ध वर्तन, आणि नम्रता अशा तेरा गुणांची त्यांत नोंद आहे. कोणताही नियम मोडला कीं त्या पानांत त्या आठवडयांत एक काळा ठिपका उठवावयाचा अशी ही योजना होती. एकदम सर्व सद्‌गुणांचा भार पेलणार नाहीं हें लक्षांत घेऊन त्यानें ते क्रमानें एकामागून एक आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न केला. हें काम अधिक सोपें व्हावें म्हणून त्यानें मितपानापासून प्रारंभ केला. त्यानंतर मौन इ. गुण घेतले. "अशा रीतीनें तेरा आठवडयांत हा सद्‌गुणसंवर्धक अभ्यासक्रम पार पडावा व एका वर्षांत चार वेळां हे पाठ अमलांत यावेत अशी ही योजना होती. माळी जसा बागेंतील सर्व काटेरी झुडुपें किंवा तण एकदम उपटून टाकण्याच्या मागें न लागतां एक एक वाफा हातीं घेतो व तो साफ करून नंतर पुढच्याकडे जातो, त्याप्रमाणें मीही सद्‌गुणसंवर्धनांत प्रगति करीत जावें व काळया ठिपक्यांचें प्रमाण कमी कमी होत जाऊन शेवटीं पान स्वच्छ असलेलें दिसून यावें अशी माझी योजना होती" असें त्यानें म्हटलें आहे.

तथापि पुस्तक तयार झालें तरी त्याच्या योजनेप्रमाणें पुढें सर्व गोष्टी झाल्याचें दिसत नाहीं. तसें झालें असतें तर बेंजामिन फ्रँकलिनचें आज आपणांस जें वास्तव दर्शन दिसतें तें दिसलें नसतें. दिवसांनुदिवस त्याच्या-मागें कामांचा इतका लकडा लागला कीं, या आपल्या छोटया पुस्तकाचा

व त्यांतील कठोर नीतिनियमांचा त्याला विसर पडला. तथापि वर्तन सुधारण्यासाठीं त्यानें अशा प्रकारें नियमांची आंखणी केली, व ते पाळणें किती अवघड आहे याचाही अनुभव घेतला. जीवनांत येणाऱ्या अडचणींना तोंड देऊन वाट काढून पुढें जाण्यासाठीं नियमांना किती मुरड घालावी लागते याचीही त्याला त्यावरून प्रचीति आली. हा लवचीकपणा, जुळवून घेण्याची तयारी, दुसऱ्यांचे विचार समजून घेण्याची पात्रता, या गुणांमुळेंच फ्रँकलिनला मोठेंपण प्राप्त झालें आणि अमेरिकेंत प्रजासत्ताक शासन स्थापन करण्याची नाजूक कामगिरी करण्यांत त्याला पुढाकार घेतां आला.

विवाहानंतरच्या काळांत त्याला ज्या चळवळी तावडतोबीनें हातीं घ्याव्या लागल्या, त्यांच्या योगानें अमेरिकन लोकांचा मनःपिंड तयार होण्याला पुष्कळ मदत झाली. लोकमताला वळण लावण्यासाठीं त्याच्या वृत्तपत्राचा पुष्कळच उपयोग झाला. तथापि त्याचा प्रभाव प्रांताबाहेर फारसा नव्हता. पण फ्रँकलिनची दुसरी कामगिरी मात्र सर्वत्र पसरली व सर्व वसाहतींवर तिचे परिणामहि दिसून आले. क्रमानें ते जगभर पसरले व रुक्ष बनलेल्या जीवनांत त्यानें सर्वत्र प्रसन्नता निर्माण केली.

---

७ – पंचाग

सन १७३३ च्या सुमारास फ्रँकलिननें पंचांग प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. पण तें नुसतें पंचांग नव्हतें. त्यांत अमेरिकन जीवनांत जें जें कांहीं त्याच्या दृष्टीनें यावयास हवें होतें त्या सर्वांचा समावेश असे. अमेरिकेंतील वातावरण अशा प्रकारच्या बदलास तयार झालेलें होतें. फ्रँकलिन अतिशय विनोदी होता. धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक सर्व प्रकारच्या दडपणाखालीं लोकांचीं मनें जीं दडपून गेलेलीं होतीं, त्यांतून त्यांची सुटका करून त्यांना प्रत्येक गोष्टीचा स्वतंत्रपणें विचार करण्यास, व आपली बुद्धि चालविण्यास त्यानें प्रवृत्त केलें.

या काळांत अमेरिकन वसाहतीत, वाचनाला फारसें साहित्य नसेच. मासिकांची त्या काळांत कल्पनाच नव्हती. वर्तमानपत्र घेतलें तर तेंही इतकें

लहान असे कीं, अगदीं सावकाश वाचणाराला सुद्धां अर्ध्या तासांत तें सहज संपूर्ण वाचून संपवितां येत असे; आणि हें वर्तमानपत्र सुद्धां आठवड्यांतून एकदां निघावयाचें ! मोठीं आणि भारी किंमतीचीं पुस्तकें हीं सामान्यतः धर्मविषयक असत आणि त्यांची भाषा व विषयांची मांडणी इतकी बोजड असे कीं, ज्यांना त्या काळांतील धर्मविषयक विचारसरणी परिचित असे त्यांनाच तीं समजूं शकत. त्यामुळें सामान्य लोकांना सहज समजेल, त्यांच्या घरगुती जीवनांत मार्गदर्शक ठरेल आणि त्यांची करमणूकही करील, असें साहित्य कुठें नसे. ती उणीव भरून काढण्याची कामगिरी बेंजामिनच्या पंचांगांनीं बजावली.

पंचांगें विलायतेंत बाराव्या शतकापासूनच प्रसिद्ध होऊं लागलीं होतीं. पण त्यांचें स्वरूप सामान्यतः तपशीलवार दिनदर्शिकाप्रमाणें असे. पुढें सूर्य, चंद्र व इतर ग्रह यांच्या गतीचें सूक्ष्म ज्ञान जसजसें होत गेलें तसतसा त्यांचाहि त्यांत समावेश होऊं लागला व त्यांतून भविष्यहि अधिक तपशिलानें दिलें जाऊं लागलें. पुष्कळदां ग्रहनक्षत्रशास्त्र व भविष्यशास्त्र यांची गल्लत केली जाते व दोन्ही मिळून एकच अशी सामान्य लोकांची समजूत असते. या पंचांगांतून जें भविष्य दिलेलें असे त्यानें लोकांचें मन आकर्षित होई. या पंचांगांतून जमीन नांगरणें, बी पेरणें इत्यादि शुभ कार्यासाठीं मुहूर्त दिलेले असत. कांही वैद्यकीय उपचारही दिलेले असत. त्यानंतर त्यांत आणखी अनेक प्रकार अंतर्भूत झाले. पक्वान्नें कशीं करावीत, रोपांची वाढ होण्याकरतां कसें खुरपावें, भोवताली स्वच्छ कसें करावें, किरकोळ डागडुजी कशी करावी यासंबंधानेंही त्यांत माहिती दिलेली असे आणि अमेरिकेंत प्रसिद्ध होणाऱ्या पंचांगांत तर वेडयाविद्रया श्लोकांचे पाठ व उपरोधिक पद्धतीनें लिहिलेले किंवा गम्मत म्हणून दिलेले टाकाऊ निबंधही दिले जात.

अमेरिकेंत प्रसिद्ध झालेलें पहिलें पंचांग फिलाडेलफियांतच प्रसिद्ध झालें असें दिसतें. १६८७ सालीं तें वुइल्यम ब्रॅडफर्ड यानें छापलें होतें. पुढें तो न्यूयॉर्कला गेला. हें पंचांग, डॅनियल लीड्स् नांवाचा एक इंग्रज गृहस्थ वसाहतीसाठीं अमेरिकेंत आलेला होता त्यानें तयार केलें होतें. लीड्स् यानें १६८८ सालीं यांत ज्या नव्या नव्या गोष्टी घातल्या त्या सर्वांचें स्वागत करण्याइतकी या शहरांतील रहिवाशांची तयारी नव्हती असें दिसतें. त्यांत

फिलाडेल्फियांतील क्वेकर संघटनेला न आवडणाऱ्या, मूर्खपणाच्या व त्यांना अवमानकारक वाटणाऱ्या कांहीं गोष्टी होत्या. त्यामुळें तें पंचांग बंद पाडण्यांत आलें.

पण पुढें १७३२ च्या सुमारास क्वेकर लोकांच्या महत्त्वाला उतरती कळा लागली म्हणा किंवा ते कमी आग्रही बनले म्हणा, पण त्या वेळीं एकट्या पेनसिल्व्हेनियांतच सात पंचांगें निघूं लागली होतीं आणि त्यांतच लीड्सच्या मुलानें तयार केलेलेंही एक होते. त्यांनीं सर्व बाजारपेठ भरून टाकली होती. त्यामुळें आणखी एकादें निघालें तर त्याला गिऱ्हाईक मिळेल कीं नाहीं याबद्दल संशय वाटण्यासारखी परिस्थिति होती.

पण फ्रँकलिनच्या हें लक्षांत आलें कीं, आपल्याला जें कांहीं करावयाचें आहे त्यासाठीं पंचांग हेंच साधन उपयुक्त ठरेल. लिहिण्याची हौस त्याला होती, पण ती साहित्यिक होण्याची नव्हती. त्याची हौस ही एका व्यवहारी माणसाची, स्वतःच्या डोक्यांत खेळणाऱ्या अनेक उपयुक्त कल्पना साकार करून त्यांचा सामान्य जनतेला उपयोग करून देण्याची होती. त्या काळीं लेखनाची 'शैली' म्हणून जी मानली जात असे ती त्याला आवडत नसे. सरळ, रोखठोक, स्पष्ट शब्दांत व सोप्या भाषेंत लिहिण्यांत तो तरबेज झालेला होता. ही सुद्धां कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हती. बोजड, गुंतागुंतीची आणि कंटाळवाणी शैली त्या काळीं प्रचलित होती; त्यामुळें त्याची सरळ, स्पष्ट लेखनशैली क्रांतिकारक ठरली. बॉस्टनमध्यें असतांना त्याचे लेख लोकप्रिय झाले होते आणि त्या लेखनपद्धतींत फिलाडेल्फियाला आल्यावर सरावानें अधिक सफाईदारपणा आणि अनुभवानें अधिक प्रौढपणा आला होता. या लेखनपद्धतीची लोकांवर चांगली छाप पडत असल्याचेंही त्यानें पाहिलें होतें. १७३२ नंतरच्या दशकांत वर्तमानपत्र घेणें ही चैनीची गोष्ट होती. त्यामुळें त्याचा वाचकवर्ग मर्यादित, समाजांतल्या वरच्या थरांतला काय तो असे. अधिक लोकांशीं आपला संबंध यावा अशी फ्रँकलिनची इच्छा होती. आपले जीवनविषयक विचार, तसेच उद्योग, व्यवसाय, काटकसर, संपत्ति, धर्म, सुख, संसार इत्यादि जीवनाच्या सर्व अंगोपांगाविषयींचे विचार सामान्य जनांपर्यंत पोंचावेत ही त्याची इच्छा होती. त्याचबरोबर लोकांचें

मनोरंजनही व्हावें, केवळ फिलाडेल्फियांतील लोकांचेंच नव्हे तर दूर डोंगरापासून व रानांतून राहणाऱ्या शेतकऱ्यांचेंही मनोरंजन व्हावें,–कारण तेथें वर्तमानपत्र कधींच जाऊं शकत नसे,–व त्यांनीं स्वतंत्रपणें विचार करण्यास उद्युक्त व्हावें हा त्याचा उद्देश होता. तरच लोकांच्या कष्टाला विरंगुळा वाटेल व जीवनांत कांहीं सार आहे असें त्यांस दिसून येईल अशी त्याची समजूत होती, आणि त्याला पंचांग हेंच एकमेव साधन होतें.

असें पंचांग काढणें धाडस ठरेल व म्हणून त्यानें तो उद्योग करूं नये असें फ्रँकलिनच्या मित्रांनीं नेहमींप्रमाणें त्याला सुचविलें. पण फ्रँकलिनच्या पंचांग-विषयक तर कांहीं कल्पना होत्याच; पण त्याचा प्रसार करण्याच्याही कांहीं स्वतंत्र कल्पना होत्या. आजच्या काळांत ज्याला आपण प्रसिद्धि व जाहिरात म्हणतों तसा कांहीं प्रकार त्या काळांत कल्पनेंतही नव्हता. तथापि बेंजामिननें आपल्या पंचांगाची जाहिरात फारच अभिनव पद्धतीनें केली. पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेटमध्यें त्यानें 'गरीब रिचर्डचें पंचांग' अशी जाहिरात प्रसिद्ध केली. लोकांचें लक्ष आकर्षित करून घेण्याकरतां विशेष प्रकारची शब्दरचना करण्याची आजकाल जी रूढ प्रथा आहे तिचा त्यानें त्या काळांत उपयोग करून घेतला. या पंचांगांत काय असेल यासंबंधानें पंचांगाच्या जाहिरातींत त्यानें पुढील अनेक गोष्टींचा उल्लेख केला आहे :

> या पंचांगांत सूर्यचंद्रांच्या गती, ग्रहणें, ताऱ्यांचीं भ्रमणें, हवामान, सूर्यचंद्रांचे उदयास्त, भरतीओहोटीच्या वेळा आणि त्याशिवाय विनोदी कविता, हास्यकारक चुटके, कोटया, म्हणी, लेखकाचा उद्देश, आपला मित्र टायटन् लीड्स याच्या मृत्यूचें भविष्य, ब्रह्मचाऱ्याचे छंद, पाद्रीबोवांची दारू, भटाऱ्याची रोटी, थोरांच्या भेटी, नव्या पेहेरावाचा परिचय, प्रणयाराधनाच्या कथा, कॅथराईनचें प्रेम, वादळाचीं चिन्हें, मृत्यूचे पाश, पतिपत्नींचे संवाद इत्यादि इत्यादि.

सन १७३२ च्या काळांत फिलाडेल्फियांतील लोकांना या जाहिरातींतील प्रत्येक बाब गमतीची वाटली असली पाहिजे. त्यांत लैंगिक आकर्षण होतें, भविष्य होतें, विनोद होता. विशेषतः टायटन् लीड्स् याच्या मृत्यूच्या भविष्याच्या बातमीनें तर विशेष कुतूहल निर्माण केलें होतें.

डॅनियल लीड्स अथवा मुलगा टायटन हा पंचांग प्रसिद्ध करती हें अमेरिकेंतील सर्वांच्या परिचयाचें होतें. त्याच्या पंचांगापुढें हें पंचांग टिकणार नाहीं म्हणून मित्रांनीं फ्रॅंकलिनला बजावलें होतें. पण फ्रॅंकलिननें पंचांग काढण्याचें ठरविलें. पंचांगलेखक म्हणून रिचर्ड सॉंडर्स असें नांव त्यानें प्रसिद्ध केलें. आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला सुरवातीलाच दणका देण्याचें त्यानें योजिलें.

कांहीं वर्षांपूर्वी विलायतेंत जॉनॅथन स्विफ्टनें त्या वेळच्या एका पंचांगकर्त्याविरुद्ध असेंच एक वादळ उठविलें होतें. छपी रीतीनें, व उपरोधिक पद्धतीनें लिहिण्यांत स्विफ्ट मोठा तरबेज होता. त्यानें लंडनच्या पार्ट्रिजच्या पंचांगाविरुद्ध एक पत्रक काढून त्यांत पार्ट्रिज हा अमूक तारखेस अमूक वेळीं मरणार आहे असें प्रसिद्ध करून टाकलें; व पुढें तो दिवस उगवला तेव्हां सदर भविष्याप्रमाणें तो मेला असेंही जाहीर केलें. तेव्हां लोकांना तें खरें वाटलें, व अनेक मित्रांनीं पार्ट्रिजच्या मृत्यूबद्दल दुखवटाही व्यक्त केला. तेव्हा मी जिवंत आहे असें त्याला सर्वांना कळवावें लागलें. हें सर्व प्रकरण विलायतेंत असतांना फ्रॅंकलिनला माहीत झालें असावें, पण याची अमेरिकेंतल्या लोकांना माहिती नसावी असें दिसतें. अमेरिकन लोकांच्या करमणुकींत भर घालील अशा विलायतेंत प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयाकडेही त्याचें बारीक लक्ष असे. तो स्वतःही कल्पक होताच. त्याला कोठें कांहीं आढळलें कीं तो तें उचली व त्याला नवा पेहेराव चढवून तें अधिक आकर्षक बनवी.

'गरीब' रिचर्डच्या पंचांगाचा पहिला अंक (१७३३ चा, पण तो१७३२ अखेरच्या सुमारासच प्रसिद्ध झाला होता.) पुष्कळ खपला. टायटन लीड्स् हा १७ आक्टोबर १७३३ या दिवशीं दुपारीं तीन वाजून एकोणतीस मिनिटांनीं मरेल असें भविष्य त्यांत छापलें होतें. पुष्कळ वाचकांनीं—ज्यांना फ्रॅंकलिनच्या छपी लिहिण्याचा परिचय होता,—त्यांनीं हा पंचांगलेखक दुसरा तिसरा कोणी नसून फ्रॅंकलिनच आहे व लीड्स्ची ही केवळ थट्टा आहे हें ओळखलें. पण यामुळें कुतूहल निर्माण होऊन पंचांगाचा खप खूप झाला. पंचांगाच्या तीन आवृत्त्या खपल्या व फ्रॅंकलिनचा उद्योग यशस्वी झाला. आपल्या संबंधींच्या भविष्यामुळें लीड्स फार रागावला व त्यानें आपल्या पुढच्या भविष्याच्या अंकांत फ्रॅंकलिनवर खूपच ताशून लिहिलें. हा वाद पुढें

कित्येक वर्षे चालला होता; आणि फ्रँकलिन नेहमीं म्हणे कीं आपली वादा-वादी लीड्सच्या भुताशीं चालली आहे.

हा गमतीचा प्रकार सोडला, तर या पंचांगांत विविध प्रकारची, उपयुक्त व महत्त्वाची माहिती पुष्कळ होती. त्यांतील ग्रहनक्षत्रविषयक माहिती बिनचूक असे. अन्यत्र जेथें जागा उरे, तेथें कविता, म्हणी, चुटके, सूक्ति, इत्यादींचा समावेश करण्यांत येई. प्रत्येक महिन्याच्या पानावर एक तरी कविता असेच. त्या सर्व त्याच्या नव्हत्या. तथापि त्या अर्थगर्भ व बोधप्रद असत. त्या काळीं लोकप्रिय असलेल्या वृत्तांत त्या असत व लोकांना त्या पाठ करणें सोपें जाई. त्यांतही म्हणी विशेष आकर्षक असत. अमेरिकन जीवनाचें स्वरूप त्यांत व्यक्त होत असे. त्या काळांत पुढील आशयाच्या म्हणी लोकांच्या तोंडीं बसल्या होत्या. उदा., पहा :—

जोंवरी अळशी झोपे, तोंवरि कष्ट करा नांगरीं।
मिळेल तुम्हां, धान्य पुरेसें खाउन विकण्या तरी ॥ किंवा,
डोळयाचं पाणी वाळतं क्षणीं.

एकादी काल्पनिक व्यक्ति उभी करून व तिला कांहीं रंगरूप देऊन जिवंत बनवावी व तिच्या द्वारें बोलावें ही कला फ्रँकलिनला बालपणींच साधली होती व तिचें महत्त्वही त्याला पटलें होतें. बॉस्टन येथें आपला भाऊ जेम्स याच्या कुरँट पत्रांत त्यानें सायलेन्स डू गुड ह्या कल्पित बाईच्या नांवाखाली लिखाण केलें होतें. रिचर्ड सॉंडर्स ही तिचीच पुरुष आवृत्ति होती. पण हळूं हळूं पंचांग वाचणारांना तो कोणी तरी हाडामांसाचा खराच माणूस आहे असें वाटूं लागलें व दर अंकांत त्याच्या पुढील हकीकतीची ते वाट पाहूं लागले. अलीकडे लेखक गोष्टींतून अशीं काल्पनिक पात्रें निर्माण करून त्या द्वारें आपले विचार मांडतात. फ्रँकलिननें यात कांहीं नवीन केलें असें नाहीं. ही क्लृप्ति माणूस पूर्वीपासूनच योजीत आला आहे. पण त्यानें त्याला अमेरिकन पेहेराव दिला.

रिचर्ड सॉंडर्स हा अमेरिकन वसाहतींतील एक सामान्य माणूस होता. आपण मोठे पंडित आहों असें ढोंग त्यानें कधीं केलें नाहीं. किंवा आपले आचार विचार इतरांहून श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत अशी प्रौढीही त्यानें कधीं मिरविली

नाहीं. तो पंचांग करीत असल्यानें आपल्याला ग्रहनक्षत्रांचें ज्ञान आहे हें म्हणणें त्याला भागच होतें. पण तारे पाहात राहणें हा एक आळशीपणांतला प्रकार आहे असें त्याचें म्हणणें असे. त्याचें वैशिष्टय हें कीं आपण गरीब आहों; व आपण पैशाकरतां हा उद्योग करतों असें म्हणण्यास त्याला लाज वाटत नसे.

पहिल्याच अंकांत वाचकांस निवेदन या सदरांत तो लिहितो :—

> मीं हें जें पंचांग लिहितों तें केवळ लोककल्याणासाठीं असें म्हणून मी तुमच्याकडून पाठ थोपटून घेऊं शकेन; पण उगाच खोटें लिहिण्यांत अर्थ नाहीं, आणि कोणी किती बाता मारल्या तरी त्यानें लोक फसून जातील असें समजण्यांतही अर्थ नाहीं. खरें असें आहे कीं, मी अतिशय गरीब आहे आणि माझी बायको – ती फार चांगली आहे पण ती अतिशय मानीही आहे,– जाडीभरडीं वस्त्रें नेसून काम करीत असतांना मी मात्र आकाशांत ताऱ्यांकडे पाहात वेळ वाया घालवावा हें तिला खपत नाही. एकदां तर तिनें माझीं सारीं पुस्तकें आणि करकर वाजणारी यंत्रें जाळून टाकण्याचीही धमकी दिली. आपल्या कुटुंबाच्या फायद्यासाठीं मी माझ्या ज्ञानाचा उपयोग कांहीं तरी केला पाहिजे असें तिचें म्हणणें आहे, व त्यासाठींच मी हा उद्योग आरंभिला आहे. मुद्रकानें नफ्याचा मोठा हिस्सा मला द्यावयाचें कबूल केलें आहे, हेंही त्यांतल्या त्यांत बरें आहे.

आपलें जें कांहीं शिक्षण किंवा कौशल्य असेल त्याचा फायदेशीर रीतीनें व्यवहारात उपयोग करतां आला पाहिजे, नाहीं तर तें एक ओझें ठरतें; हा जो कनिष्ठ मध्यमवर्गीय अमेरिकनांचा दृष्टिकोण, तो ह्यांत चांगला व्यक्त झाला आहे. तसेंच घरधनीण हीच घरांतील कर्ती करवती असून घर चालविण्याची जबाबदारी ती पेलते हेंही त्यांत दाखविलें आहे.

पुढच्या वर्षाच्या पंचांगांत तो म्हणतो :—

> मागल्या वर्षी माझ्या पंचांगाच्या पुष्कळ प्रती तुम्हीं विकत घेतल्या त्यामुळें माझी परिस्थिति आतां बरीच सुखावह झाली आहे. आतां माझ्या बायकोनें घरांत चार भांडीं घेतलीं असून त्यांसाठीं तिला

लोकांच्या तोंडाकडे पाहावें लागत नाहीं. तसेंच माझ्या घरांत चार दाणे आले असून वस्त्रप्रावरणाचीही सोय झाली आहे. तिला अंगा-वरलें गरम पोलकें घेतां आलें. आणि एक नवीन परकरही करतां आला. त्यामुळें माझ्या बायकोचा स्वभाव आतां शांत झाला आहे व मलाही गेल्या सबंध वर्षांत पूर्वी तीन चार वर्षांत मिळाली नव्हती इतक्या सुखानें झोप मिळू शकली.

आजच्या लोकप्रिय मासिकांतून वाचकांचेच विचार व्यक्त करणारीं पात्रें उभीं करण्यांत येतात, व त्यामुळें वाचतांना वाचकांना जणूं ही व्यक्ति आपलेंच मनोगत बोलत आहे असें वाटतें. वाचकांशीं तादात्म्य घडवून आणणें ही आजच्या लेखकांची कला आहे. तें वाचलें म्हणजे वाचक उद्गारतो, "अगदीं आमच्यासारखें हें आहे." सॉंडर्सच्या तोंडीं घातलेले शब्द व वाक्यें लोकांच्या हृदयाला जाऊन भिडत व बायका नवऱ्यांना म्हणत कीं "मला गरम कपडे आणून द्या म्हणजे मी सुद्धां सॉंडर्सच्या बायकोप्रमाणेंच अगदीं शांत स्वभावाची दिसेन!"

फ्रँकलिननें कुटुंबांतील माणसांचें हृद्गत व्यक्त करणारी व त्यांना उप-युक्त वाटेल व पटेल अशी लेखनपद्धति स्वीकारली. ती "लेडीज होम जर्नल" सारख्या मासिकांतून आजतागायत रूढ असलेली दिसेल. आजच्या कित्येक मासिकांतून फ्रँकलिननें सुरू केलेलें हें वळण दिसून येतें.

हें पंचांग पंचवीस वर्षें चाललें. अमेरिकन वसाहतींतील लोकांचा जीवन-विषयक दृष्टिकोण त्यावरून चांगला दिसून येतो. त्या वेळचे विचार आजच्या लोकांना ओबडधोबड वाटतील; पण अमेरिकन जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा उगम त्यांतूनच झालेला आढळून येईल.

उदा. सुरवातीलाच तो कांहीं म्हणी देतो:—

"आधीं राहायला घर, व चुलीला लाकडा, मग लग्नाचा विचार रोकडा."

"गरिबाजवळ गरजेपेक्षां कमी असतें, भिकाऱ्याजवळ कांहींच नसतें, श्रीमंताजवळ गरजेपेक्षां जास्त असतें, पण नेमकें हवें तितकें कुणाजवळच नसतें."

"लौकर निजे, लौकर उठे, तया ज्ञान, आरोग्य, संपत्ति भेटे."

हे मूळ विचार फ्रँकलिनचे नव्हत; पण त्यानें ते अमेरिकेंत आणले व रुजविले. "प्रेम करा, छडी मारा" ही त्याची म्हण अमेरिकन मुलांना शिस्त

लाकड्यांची तत्कालीन पद्धति व्यक्त करते. समाधानी वृत्ति निर्माण व्हावी यासाठीं त्याचे पुढील विचार पहा :—

" आयुष्यांत समाधान हवं असेल तर ज्याच्याजवळ आपल्यापेक्षां कमी असेल त्याकडे पाहा. अधिक असेल त्याकडे पाहूं नका." फ्रँकलिनचा भर विनयशीलपणावर विशेष असे. तो म्हणतो —

" श्रीमंतीची धुंदी बगींत बसते, तर
दारिद्र्याची लाज मागें उभी राहते."

गर्वाला आधीं सोबत समृद्धीची असते. नंतर दारिद्र्याची, आणि अखेर दुष्कीर्तीची.

कांही म्हणी त्यानें दुसरीकडून उचलल्या व बदलून घेतल्या; तर कांहीं त्यानें स्वतःच बनविल्या. त्याच्या म्हणी पहा :

" रिकामं पोतं, उभं राहात नसतं "
" कोल्हा झोपला, कोंबडीला मुकला "
" अनुभवाची शाळा महाग खरी,
पण मूर्खांना केवळ तीच बरी."
" आपरांतली किल्ली, राहते चांगली."
"तीनदां घर बदलावें लागणं आणि आग लागणं दोन्हीं सारखींच."

जसजसा काळ जाऊं लागला व फ्रँकलिन पोक्त होऊं लागला, तसतसा रिचर्डही आपल्या म्हणींचा रोख काटकसर, उद्योग व धनसंपादन याकडे वळवूं लागला. अमेरिकेची जों जों भरभराट होऊं लागली तों तों धन-संपादन करण्यावर अमेरिकनांचें लक्ष अधिकाधिक केंद्रित होऊं लागलें आणि त्यांचे नवे मार्गही खुले झाले. पूर्वीं प्युरिटन लोकांचा श्रीमंतीला विरोध असे; पण तोही हळूहळू मावळला व कष्ट करून पैसा मिळविणें त्यांच्या दृष्टीनेंही मानाचें ठरलें. क्वेकर लोकही देवाला लक्ष्मीचा पाठीराखा मानूं लागले. गरीब रिचर्डच्या द्वारें फ्रँकलिननें लोकांना उद्योग व काटकसर यांची शिकवणूक दिली व "त्यायोगेंच तुम्हांला संपत्ति मिळवितां येईल व संपत्ति मिळवाल तरच तुम्ही सद्‌गुणी राहाल" असा उपदेश केला. दरिद्री माणसाला प्रामाणिकपणानें जगणें फार कठिण जातें हें त्यानें वारंवार बजावलें आहे. याच्या चरित्राच्या प्रस्तावनेंत फिलिप्स रसेल म्हणतो :

"अमेरिकेंतील त्या काळच्या सामाजिक जीवनांत या विचार-सरणीची फार गरज होती. अजून त्यांची सामाजिक बैठक पुरी जमली नव्हती. भोंवतीं घनदाट अरण्यें होतीं. पडीक जमीन पुष्कळ होती व राहण्याला घरेंही पुरेशीं नव्हतीं. किंबहुना समाज अद्याप स्थिर व्हावयाचा होता. त्यामुळें पुरुष, स्त्रिया, सर्वांनीं कष्ट करण्याची आवश्यकता होती. संपत्ति निर्माण करावयाची होती. पण तेवढेंच पुरेसें नव्हतें. धन साठविण्याची गरज होती व पैशामध्यें त्याचें रूपांतर करावयाचें होतें.

१७५७ च्या पंचांगांत रिचर्डच्या अर्थविषयक उपदेशाच्या त्या वेळपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व म्हणी एकत्र करून त्या एका लेखांत छापण्यांत आल्या. त्या सर्व जगभर पसरल्या. "संपत्तीचें साधन" या नांवानें हें पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत आलें व त्याचा विलायतेंतही प्रसार झाला. या पुस्तकाच्या आतांपर्यंत चारशे आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या असून त्यांचीं पंधरा भाषांत (यांत चिनी भाषाही आहे) भाषांतरें झालीं आहेत.

या वेळपावेतों हें पंचांग अमेरिकेंतील तेराही वसाहतींतील कोनाकोपऱ्यापर्यंत जाऊन पोचलें होतें. बायबलइतकाच त्याचा प्रसार झाला होता आणि घरोघर बायबल शेजारींच तें ठेवण्यांत येत असे. त्याच्या दरमाल सरासरीनें दहा हजार प्रती खपत. म्हणजे लोकसंख्येच्या प्रमाणांत तें शेकडा एक इतकें पडे.

ग्रामीण जनतेला गरीब रीचर्डची शिकवण मोठी प्रिय झाली होती. लोक मोठ्या उत्सुकतेनें ती वाचीत व पाठ करीत. मुलांच्या त्यावर उड्या पडत. तरुण जोडपीं त्यांतील कविता आवडीनें एकमेकांना वाचून दाखवींत. त्यांतलें सर्वच कांहीं पूर्वीच्या किंवा नंतरच्या काळाला उचित वाटण्यासारखें नव्हतें, तरी पण अमेरिकेंत अठराव्या शतकाच्या मध्यांत पूर्वीपेक्षां व नंतरच्या काळापेक्षांही अधिक प्रमाणांत सहिष्णु वृत्ति वाढलेली होती व विलायतेंत त्या काळी जें वाङमय प्रसिद्ध होत होतें त्या मानानें फ्रँकलिनचें लिखाण पुष्कळच सौम्य आणि सोज्वळ होतें.

अमेरिकेंतील वसाहतींना एकजीव बनविण्याच्या कामीं फ्रँकलिनच्या या पंचांगाचा फार उपयोग झाला. मॅसॅचूसेट्स् व कॅरोलायना या वसाहतींतील हवामान आणि व्यवसाय यांत महदंतर असलें, किंवा न्यूयॉर्क व व्हर्जिनिया

यांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनांतही खूपच फरक असला तरी गरीब रीचर्डबद्दलचें प्रेम आणि त्यांतल्या म्हणींबद्दलची आवड हीं सर्वत्र सारखींच होतीं. त्यावरून अमेरिकेंत स्वतःचें असें एक एकात्म सांस्कृतिक जीवन निर्माण होत होतें हें दिसून येतें. ह्या पंचांगामुळें सर्वत्र शिक्षणाला व साक्षरतेला उत्तेजन मिळालें यांत तर वादच नाहीं. सामान्य जनतेला शिक्षणाची ज्या काळीं अत्यंत गरज होती. त्याच काळीं फ्रँकलिननें तें त्यांना दिलें. त्या योगानें अमेरिकेत लोकसत्ताक राज्यशासन सर्वमान्य होण्याला फार मदत झाली.

पण ज्या काळांत वाहतुकीचीं किंवा दळणवळणाचीं आजच्यासारखीं कोणतींच साधनें उपलब्ध नव्हतीं, त्या काळांत या पंचांगाचा फ्रँकलिननें प्रसार कसा केला असेल ? ह्या प्रश्नांचें उत्तरही फ्रँकलिननेंच आपल्या जीवनांतल्या एका महत्त्वाच्या कामगिरीच्या रूपानें दिलें आहे.

---

८ – टपालाची सोय

फ्रँकलिननें पुढें प्रांतांप्रांतांतून नियमित,कार्यक्षम व जलद दळणवळणाची जी योजना सिद्धीस नेली तिला त्याचें पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेट व 'गरीब' रिचर्डचें पंचांग हीं प्रेरक ठरलीं. परंतु आपल्या पत्रांचा प्रसार घडवून आणण्यापेक्षां अधिक दूरवरचे विचार त्याच्या मनांत घोळत होते. अमेरिकन वसाहतींमध्यें एकात्म भावनेची अत्यंत आवश्यकता आहे हें लहानपणींच त्याच्या लक्षांत आलें होतें; किंबहुना या विचारानें त्याला घेरलें होतें म्हटलें तरी चालेल. या वसाहती ब्रिटिश साम्राज्याचा एक महत्त्वाचा व अभेद्य घटक आहेत, हा विचार मनांतून काढून टाकणें त्यास फार कठिण गेलें. इंग्लंडच्या एका मूर्ख राजानें अगदींच विचित्र धोरण अवलंबून भागच पाडलें तेव्हां त्यानें अमेरिकन प्रजासत्ताकाची कल्पना काढली. परंतु तरुणपणापासूनच्या त्याच्या सर्व कल्पना, योजना किंवा संघटनकार्य ही पाहिलीं तर असें दिसून येतें कीं, इंग्लिश राजमुकुटाशीं नाममात्र बंधनानें बांधलेल्या, पण १७३० च्या सुमारास प्रत्यक्षांत स्वतंत्रपणें कारभार करणाऱ्या या वसाहतींमधला परस्पर दुजाभाव आणि त्यांच्यामधील अडथळे दूर करण्याकडेच त्याचा सारा रोख होता.

ह्या वसाहतींना इंग्लिश राजमुकुटाशीं बांधणारा निष्ठेचा तंतु किती क्षीण होता याची खरी कल्पना इंग्लंडच्या राजांना नव्हती किंवा वसाहत करण्यासाठीं आलेल्यांनाही नव्हती. कांहीं वसाहती इतर कांहींपेक्षां राजांना अधिक जवळच्या होत्या. वेगवेगळ्या वेळीं, वेगवेगळ्या राजांच्या कारकिर्दींत, वेगवेगळ्या रीतीनें व वेगवेगळ्या सनदांनीं या वसाहती निर्माण झालेल्या होत्या. त्यामुळें त्यांच्यांत मुळांतच पुष्कळ भेद होते. मॅसॅच्यूसेट्स हें स्वतःला कॉमनवेल्थ म्हणवी, तर व्हर्जिनियाला दुसऱ्या चार्लसनें केवळ डोमिनियनचा दर्जा दिलेला होता. पेन्सिल्व्हेनिया ही वुइल्यम पेन याची खाजगी मिळकत होती. ठिकठिकाणचा स्थानिक कारभारही सर्वत्र सारखा नव्हता. अंतर फार असल्यामुळें इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या कायद्याचा त्या सर्वांवर सारखा अंमल चालविणें अशक्य होतें; व वसाहती वसाहतींतही पुष्कळ अंतर असल्यानें त्याही एकमेकांना परकें मानीत व पुष्कळदां त्यांच्यांत वैरभावही असे. परस्परांबद्दल अविश्वास व मत्सर फार असे. आणि त्यांचे परस्परसंबंध येत ते किनाऱ्यावरील व्यापारावरून येत तेवढेच. तथापि असें असलें तरी त्या सर्वांमध्यें एक प्रकारची एकात्मता आहे हें फ्रँकलिननें ओळखलें होतें.

वयाच्या तिशीच्या सुमाराला त्याचा पांच प्रांतांशीं चांगला परिचय झालेला होता. त्यांचें स्वरूप वरून वेगवेगळें दिसत असलें तरी समान परिस्थितीमुळें त्यांच्यांत समानत्व निर्माण होत होतें हें त्यानें ओळखलें होतें. प्रत्येकाला जंगल तोडून आपला प्रांत निर्माण करण्याच्या कामीं कष्ट करावे लागत; व त्यामुळें लोकांमधील सर्वसामान्य विचारांचा प्रवाहच लोकशाहीचा होता. तथापि त्याला तसें व्यक्त स्वरूप आलेलें नव्हतें, आणि दक्षिणेकडे तर बागायती कामाची वाढ आणि गुलामगिरीची पद्धति, यांच्यामुळें धनिकांच्या हुकुमशाहीचीं बीजें तेथें रुजलीं जात होतीं. परंतु सीमेवरील प्रदेशांतील लोक समान आपत्ति आणि समान धोके यांच्यांतच वावरत असल्यामुळें कोणीच दुसऱ्याला कमी लेखून चालत नव्हतें. आणि या सर्वांपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्या सर्वांची भाषा एक होती; आणि याच साधनाचा उपयोग करून भेदभाव बुजविण्याचा, व समानता व साधर्म्य वाढवून समाजांत एकात्मता निर्माण करण्याचा फ्रँकलिननें प्रयत्न केला.

परंतु १६३० च्या काळांत एकमेकांच्या वरील उद्दिष्टासाठीं उपयोग करणें फारच अवघड होतें. आज एका ठिकाणची बातमी, सूचना किंवा करमणुकीचे प्रकार दुसऱ्या ठिकाणीं आपण क्षणांत पोचवूं शकतों; परंतु अमेरिकन समाजाच्या त्या प्रभातकाळीं शब्दांचें दळणवळण किती सावकाश चालत असेल याची आज कल्पनाही करतां येणार नाहीं. समुद्रकाठानें जहाजांवरून एका ठिकाणची बातमी दुसऱ्या ठिकाणीं नेली जात असे. परंतु ती तेथें पोचेपर्यंत मध्यंतरीं किती तरी आठवडे लोटत. उत्तरेकडे अंतर्भागांत टपालस्वारांच्या साहाय्यानें टपालाचें दळणवळण चालू ठेवण्यांत येई. पण तें प्राय: मोठ्या व सरहद्दीवरील शहरांपुरतें मर्यादित असे. आणि तेंहि रस्त्यांच्या अभावामुळें, बर्फ, पाऊस आणि चिखल यांमुळें आणि तसेंच टपालस्वारांच्या लहरीमुळें जेमतेमच चालत असे. पेन्सिल्व्हेनियाच्या दक्षिणेकडे टपालाची सोयच नव्हती.

टपालाची ही जी कांही व्यवस्था होती ती इंग्लंडच्या रॉयल पोस्ट ऑफीसमार्फत केली जात असे. १७०७ सालीं वसाहतींतील टपालाचें सर्व काम इंग्लंडच्या सरकारनें आपल्याकडे घेतलें. तोंपर्यंत राजाच्या परवान्या-वर खाजगी रीतीनें हा उद्योग लोक करीत. पण त्यांत परवानदारांना नुकसानीच येत असे. इंग्लंडच्या सरकारची कल्पना होती कीं हा उद्योग मोठ्या फायद्यांत चालेल व स्पॅनिश वारशाच्या युद्धाच्या खर्चालाही यांतून पैसा मिळेल. त्यामुळे विलायत सरकार हा कारभार स्वत:कडे घेण्यास तयार झालें तेव्हां आपले परवान्याचे हक्क सरकारला विकून टाकण्यास परवानेदार चटकन तयार झाले. पुढें सरकारलाही हा व्यवहार आंतबट्ट्याचाच झाला. पोस्टाचे दर अधिक ठेवूनही (आणि बहुधा त्यामुळेंच) तो तसा झाला. वसाहतींतील लोकांना स्वत: जी टपालव्यवस्था नीट चालवितां आली नव्हती, ती इंग्लंडच्या सरकारनें स्वत:कडे घेतली तरी अखेर तिच्याकडे त्यांनीं पूर्ण दुर्लक्ष केलें. इंग्लंडच्या पोस्टमास्तर-जनरलनें वसाहतींकरतां एका डेप्युटी पोस्टमास्तरची नेमणूक केली, आणि त्यानें ठिकठिकाणीं स्थानिक पोस्ट-मास्तरांच्या नेमणुका केल्या. पण पोस्टाची सोय चांगली लावून देण्याची कोणीच कांहीं व्यवस्था केली नाहीं. फक्त ज्यांच्या हातांत तीं टपाल कामें आलीं होतीं त्यांना एक खाजगी धंदा मिळाला व तो ते खाजगी रीतीनें व स्वत:च्या फायदेशीर होईल अशा पद्धतीनें जो काय करीत तो करीत!

तथापि या योजनेचा फायदा कांहीं लोकांना झाला ही गोष्ट मात्र खरी आहे. हे लोक म्हणजे वर्तमानपत्रांचे प्रकाशक होत. अॅन राणीच्या १७११ च्या कायद्यानें वसाहतींतील पोस्टाचे दर ठरवून दिले होते; पण त्यांत वर्तमानपत्रांचा समावेश नव्हता. वसाहतींत वर्तमानपत्रें आहेत याची इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांना बहुधा कल्पनाच नसावी. त्यामुळें पोस्टाचे स्थानिक अधिकारी वर्तमानपत्रांच्या बाबतींत आपल्याला हवें तें सोयीचें धोरण ठेवूं शकत. आणि ही सोय लक्षांत घेऊनच प्रकाशकांनीं पोस्टमास्तरांचीं कामें हौसेनें पतकरलीं. एकादा स्थानिक वर्तमानपत्राचा प्रकाशक एकाद्या शहराचा पोस्टमास्तर झाला, म्हणजे तो आपलें वर्तमानपत्र ताबडतोब व फुकट पोचविण्याची व्यवस्था करूं शकत असे व इतरांची वर्तमानपत्रें उशीरां पोचवी, किंवा पोचविण्याचें नाकारीही. मुद्रक किंवा प्रकाशक हे समाजांतील बुद्धिमान् वर्गांतले असल्यानें त्यांना पोस्टाची स्थानिक स्वरूपाचीं कामें पोस्टमास्तरजनरलकडून सहज मिळूं शकत. हें काम फार थोडें असे; व त्यामुळें स्वतःच्या छापखान्याचा व्यवसाय संभाळून तें करणें त्यांना सहज शक्य होतें. फक्त अमेरिकेंतील डेप्यूटी पोस्टमास्तर जनरल यांजकडे त्यांना ठरल्यावेळीं हिशेब द्यावा लागत असे.

सन १७३१–४० ह्या दशकामध्यें वसाहतींतील पोस्टमास्तर जनरल सुप्रसिद्ध अलेक्झांडर स्पॉट्स्वूड हा होता. तो पूर्वी व्हर्जिनियाचा गव्हर्नर होता. फिलाडेल्फियामधला स्थानिक पोस्टमास्तर 'मर्क्युरी' वर्तमानपत्राचा प्रकाशक अॅन्ड्र्यू ब्रॅडफर्ड हा होता. फ्रँकलिनचें 'गॅझेट' हें त्याचें प्रतिस्पर्धी वर्तमानपत्र होतें. ब्रॅडफर्ड स्वतःचें वर्तमानपत्र वर्गणीदारांना फुकट पोचवी. पण फ्रँकलिनचें 'गॅझेट' मात्र फुकट पोचविण्याचें त्यानें नाकारलें. पुढें तीन वर्षेपर्यंत आजारीपणाच्या खोटया सबबीवर ब्रॅडफर्डनें स्पॉट्स्वूड याजकडे सहामाही हिशेब सादर केले नाहीत. तेव्हां १७३७ मध्यें स्पॉट्स्वूडही त्याला कंटाळला आणि त्यानें ब्रॅडफर्डला काढून टाकून त्याच्या जागीं फिलाडेल्फियाच्या 'पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेट' या पत्राचा प्रकाशक बेंजामिन फ्रँकलिन याची नेमणूक केली.

आतां फ्रँकलिनला ब्रॅडफर्डवर सूड उगविण्याची संधि प्राप्त झाली होती. फ्रँकलिनच्या गॅझेटविरुद्ध कोपरखळया मारण्याचा ब्रॅडफर्डचा उद्योग

वाढलाच होता. त्यामुळें त्याचें पत्र वाटण्याचें नाकारणें फ्रँकलिनला सहज शक्य होतें. परंतु फ्रँकलिन तत्त्वनिष्ठ होता. सर्व वर्तमानपत्रांना सारखेच हक्क असले पाहिजेत असें त्याचें मत होतें. म्हणून त्यानें आपल्या प्रति-स्पर्ध्यावर सूड घेण्याचें नाकारलें. आणखी दोन वर्षें गेलीं तरीही ब्रॅडफर्ड पोस्टमास्तर जनरलकडे आपला जुना हिशेब चुकता करूं शकला नाहीं. तेव्हां स्पॉट्स्वूड यानेंच, हिशेब चुकते होईपर्यंत ब्रॅडफर्डच्या वर्तमानपत्राचें टपाल फुकट वाटण्यास घेण्याला फ्रँकलिनला मनाई केली. त्यामुळें ब्रॅडफर्डचा उद्योग बसत चालला, व फ्रँकलिनला आपला खप व जाहिराती वाढविण्याला आपोआपच संधि प्राप्त झाली.

सन १७४० नंतरच्या काळांत फ्रँकलिनचा व्याप नुसता वाढलाच नाहीं तर तो इतर प्रांतांतूनही पसरला. त्यानें आपला एक सहकारी दक्षिण कॅरोलायनांत पाठवून चार्लसटन येथें आपल्या छापखान्याची व गॅझेटची शाखा सुरू केली. पुढें याच पद्धतीनें जमेकामधील किंग्जटन येथें, तसेंच डोमिनिका, न्यूयॉर्क, अँटिग आणि कनेक्टिकटमध्यें न्यू हॅवेन येथें छाप-खाना व वर्तमानपत्र यांच्या शाखा त्यानें सुरू केल्या. अशा रीतीनें आजच्या साखळीबंद वर्तमानपत्राची परंपरा त्याच्यापासून सुरू झाली असें म्हणतां येईल. आजचा प्रकाशक तीं सर्व जशी एकसूत्रानुसार चालवूं शकतो तशी अर्थातच त्याला त्या काळांत चालविणें शक्य नव्हतें. ज्या त्या ठिकाणच्या वर्तमान-पत्रांच्या संपादनाचें काम स्थानिक माणूस स्वतःच्या जबाबदारीवर चालवी. फ्रँकलिननें छापखाना व साहित्य पुरविलें होतें; आणि पत्र चालविण्याच्या-संबंधींचें स्थूल धोरण आंखून दिलें होतें. या एकंदर व्यवहाराबद्दल नफ्यांतील कांहीं हिस्सा त्याला मिळे. या सर्व वर्तमानपत्रांतून 'गरीब', रिचर्डच्या पंचांगाची खूप जाहिरात केली जाई व या ठिकठिकाणच्या शाखांमार्फत त्याचें वांटपही सर्वत्र होई. अशा रीतीनें ब्रिटिश अमेरिकेंतील दूरदूर पसरलेल्या वसाहतींच्या राज्यसंघांत फ्रँकलिनचा व्यवसाय अनेक ठिकाणीं पोंचला. आजच्या अमेरिकन व्यवसायाचे धागेदोरे त्याच्या या योजनेंत आढळूत येतात.

फ्रँकलिनला मिळालेल्या वृत्तपत्रीय व्यवसायांतील यशापेक्षांही अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्याच्या या योजनेचा अमेरिकन राष्ट्राची ऐक्य

धरून येण्याचा फार उपयोग झाला. या वर्तमानपत्रांतून केवळ स्थानिक स्वरूपाची बातमी येत नसे. उदाहरणार्थ, पेन्सिल्व्हेनिया गॅझेटमधून इतर ठिकाणांचीही बातमी येऊं लागली. ठिकठिकाणच्या बातम्या व मतें यांचें दळणवळण सुरू झालें. व त्यांतूनच पुढें स्वातंत्र्याच्या झगड्यासाठीं वसाहतींत ऐक्य निर्माण होणें शक्य झालें. पण ह्या कामांत अजून सर्वांत मोठी अडचण पोस्टाच्या वाहतुकींतील अव्यवस्था, दिरंगाई, व लाच-खाऊपणा ही होती.

पहिली गोष्ट अशी की हा पोस्टखात्याचा कारभार आंतबट्याचा होता. इंग्लंडमधील पोस्टखात्याला वसाहतीतून एक पैसाही मिळत नव्हता. पोस्टमास्तरच्या कामाबद्दल मोबदला फार तुटपुंजा मिळे; त्यामुळें प्रकाशक सोडून — कारण त्यांना या व्यवस्थेचा स्वतःच्या वर्तमानपत्राच्या प्रसाराला उपयोग करून घेतां येई,— इतर कोणी जाणते लोक यांत पडत नसत. त्यांतून जे कोणी इतर हें काम करण्यास पुढें येत, ते लाच खाऊन किंवा सरकारी पैसे दडपून वापरण्याकरितां हा उद्योग पतकरीत. टपाल वाहातूक करणारे स्वार तर अतिशयच अप्रामाणिक असत. वाटेने जातांना लहानसान, गांवांतून पत्रें घेऊन ते मिळतील ते पैसे आकारून तीं ग्राहकांना देत व स्वतःचा स्वतंत्र धंदा चालवीत. मोठ्या शहरांतून पोस्ट वाटपाचे दर ठरलेले होते तसे ते खेड्याच्या बाबतींत ठरलेले नसत. त्यामुळें हे टपाली लोक हवे ते पैसे मागत व मिळेल त्यावर चरत, व खोटे हिशेब देत. त्यांच्यावर देखरेख करणेंही अशक्य होतें. बरें, टपाल्यांनाही दोष देणें सोपें नव्हतें. त्यांना पोस्टाकडून मोबदला फारच कमी मिळे. आणि वाईट रस्ते व खराब हवामान यांना तोंड देऊन काम करणें त्यांना भाग पडे. वाहतुकीचे रस्ते म्हणजे जंगलांतून जाणारे केवळ कच्चे रस्ते होते. गाडी जाऊं शकेल इतके सुद्धां ते नसत.

स्पॉट्सवूड, यानें अंतर्भागांतली टपाल वाहतूक सुधारण्यासाठीं कांहीं गोष्टी केल्या. पुढें तो १७४० सालीं वारला. त्याच्यामागून लिंच व नंतर बेंजर यांची नेमणूक झाली; पण त्यांनी कांही प्रगति केली नाहीं. फ्रँकलिन टपालाच्या या अव्यवस्थेवर अतिशय नाराज होता. तो स्वतः फिलाडेल्फियाचें पोस्ट ऑफीस चालवीत असे. तें त्यानें उत्तम रीतीनें चालविलें होतें. पण

तो बाहेरगांवीं जें टपाल पाठवी तें या पद्धतीमुळें अडकून पडे व त्यावर त्याचा कांहीं इलाज चालत नसे. १७५१ मध्यें अमेरिकेतील पोस्ट मास्तर जनरल बेंजर आजारी पडला व तो वांचण्याची शक्यता नाहीं असें दिसूं लागलें तेव्हां ती जागा मिळविण्यासाठीं बेंजामिननें प्रयत्न सुरू केले.

आपल्याला एखादी अधिकाराची जागा मिळावी म्हणून फ्रँकलिननें सबंध आयुष्यांत केलेला हा पहिला आणि एकमेव प्रयत्न." कधीं मागूं नये, नि कधीं राजीनामा देऊं नये " हें त्याचें विचारसूत्र होतें. पण त्याला हा तेवढा अपवाद ठरला. हें पोस्टमास्तर जनरलचें काम मिळविण्यासाठीं त्यानें नुसता प्रयत्नच केला नाहीं तर आंतूनही सूत्रें हलविलीं. यावरून या कामाचें महत्त्व त्याला किती वाटत होतें हें दिसून येतें. त्याला ही जागा स्वतःच्या मोठेपणासाठीं नको होती. मुत्सद्दीपणाचें तें एक दूरदर्शी धोरण होतें. अमेरिकेंतील निरनिराळ्या प्रांतांतून एकात्मता निर्माण करण्यासाठीं या अधिकाराचा केवढा उपयोग होणार आहे हें त्यानें ओळखलें होतें.

१७५१ च्या सुमाराला फ्रँकलिनची मुत्सद्द्यांत गणना होऊं लागली होती. आपला छापखाना, वर्तमानपत्र व पोस्टऑफीस संभाळून त्यानें इतर अनेक उद्योगांत लक्ष घातलें होतें. त्यानें या काळांत विजेसंबंधानें जे प्रयोग केले त्यामुळें त्याची कीर्ति दिगंत पसरली होती. त्याचप्रमाणें त्यानें प्रांतांच्या राजकारणांतही भाग घेतला व फ्रेंच व इंडियन यांच्या विरुद्ध वसाहतींच्या संरक्षणासाठीं संघटना उभी केली. त्याच्या जीवनांतील एकाच कालखंडांतून हे विविध कार्यप्रवाह वाहात असले तरी त्यांचा पृथक्पणें विचार केला पाहिजे, इतक्या महत्त्वाचे ते आहेत असें त्याच्या चरित्रकारांनीं म्हटलें आहे. बेंजरच्या जागेसाठीं त्यानें इंग्लंडांत जो अर्ज केला त्याच्याशीं ह्या सर्व गोष्टींचा संबंध असा कीं, ज्या वेळीं त्यानें हा अर्ज केला, त्या वेळीं लंडनच्या लोकांचें त्याच्याकडे लक्ष जाण्याइतकें त्याला महत्त्व प्राप्त झालेलें होतें.

त्यानें अर्ज केला, त्याच वेळीं लंडनमधील आपला मित्र पीटर कॉलिन्सन यालाही एक पत्र पाठवलें आणि ही जागा आपल्याला मिळावी म्हणून खटपट करण्यास लिहिलें, आणि खर्चासाठीं त्याच्याकडे तीनशें पौंड पाठवून

दिले. नंतर आपल्या अर्जाच्या निर्णयाची वाट न पहातां च त्यानें संबंध टपालखात्याच्या पद्धतीची पाहणी सुरू केली.

फिलाडेल्फियांतील पोस्टाचें काम त्याच्याकडे चौदा वर्षें होतें. यांपैकीं शेवटच्या वर्षांत वसाहतीच्या पोस्ट खात्याचा नियंत्रक अधिकारी म्हणूनही त्यानें काम केलें होतें. ह्या नात्यानें त्यानें १७५३ मध्यें उत्तरेकडील सर्व पोस्ट कचेऱ्या व रस्ते यांची पाहणी करण्यासाठीं दौराही काढला. हें काम दहा आठवडे चाललें. त्याच्या सूक्ष्म नजरेला कोठें काय चुकतें आहे हें तेव्हांच दिसून आलें. टपालस्वार ज्या ज्या रस्त्यांनीं जात त्या त्या रस्त्यांनीं तो गेल्यामुळें रस्ते कोठें कसे बदलले पाहिजेत व नद्यांचे उतार कसे टाळतां येतील हेंही त्याच्या लक्षांत आलें. पुढें ऑगस्टमध्यें त्याची वसाहतींतील पोस्ट मास्तर जनरल म्हणून नेमणूक झाली, त्या वेळपर्यंत सर्व कामाचा तपशील त्याच्या हाताशीं तयार होता.

डेप्यूटी पोस्टमास्तरच्या कामाची वाटणी फ्रँकलिन व वुइल्यम हंटर यांच्यांत करण्यांत आली होती. पण हंटर इतका आजारी होता कीं, कामाचा सर्व भार फ्रँकलिनवरच पडला. त्यानें आपल्या सुधारणांना ताबडतोब सुरवात केली. फिलाडेल्फिया व न्यू यॉर्क यांमध्यें आठवड्यांतून एकदांच टपालवाहतूक होत असे. त्या जागीं त्यानें ती आठवड्यांतून तीनदां केली. टपालस्वार टपाल थैल्या घेऊन सोमवारीं, बुधवारीं व शुक्रवारीं सकाळीं ८ ला निघत व दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतां त्या मुक्कामावर पोचवीत. एकूण अवघ्या तेहतीस तासांत हें काम होई. दोन्ही शहरांतून सुटणारे स्वार निम्या अंतरावर एकमेकांना भेटत व आपआपल्या थैल्यांची अदलाबदल करून परत जात. सुमारें एक वर्षानंतर त्यानें नवे रस्ते बांधण्याच्या योजना आंखल्या. पोस्टाच्या उत्पन्नांतून रस्ते तयार करण्याचें काम होण्यासारखें नव्हतें. तेव्हां फ्रँकलिननें हे रस्ते करण्याबाबत कायदेमंडळाला विनंती केली. हे रस्ते केवळ पोस्टाच्या वाहतुकीसाठींच उपयोगी पडण्यासारखे होते असें नव्हे; तर लष्करी दृष्ट्याही त्यांची फार आवश्यकता होती हें त्यानें त्यांस पटवून दिलें, व ते तसे ठरलेही. यायोगे विंचेस्टर, यॉर्क व लँकॅस्टर हे भाग एकमेकांस जोडले गेले आणि त्यांवरून आठवड्याला टपालवहातूक सुरू झाली.

गांवांतल्या गांवांत टपाल पोचविण्याचीही त्यानें व्यवस्था केली; त्याचा दर एक पेनी असे. पत्रें आल्या दिवशीं जर तीं नेलीं गेलीं नाहींत तर त्यांचें वाटप दुसऱ्या दिवशीं एक पेनी घेऊन करण्यांत येईल असें त्यानें जाहीर केलें.

पत्र स्वीकारणारानें ही पेनी द्यावयाची असे.

वर्तमानपत्रांच्या प्रकाशकांमधील परस्पर-विरोध तोडण्यासाठीं आणि त्यांचें पोस्टखात्यावरचें वर्चस्व कमी करण्यासाठीं त्यानें असें ठरवून टाकलें कीं, कोणाचीही वर्तमानपत्रें फुकट नेलीं जाणार नाहींत. त्यासाठीं सर्वांना सारखाच दर पडेल.

त्याच्या या सर्व योजनांचें व्यापाऱ्यांनीं स्वागत केलें. कारण आतापर्यंत टपाल वाहतुकीतील उशीरामुळें त्यांच्या मागण्या पडून राहात व निरोप पोचत नसत आणि त्यामुळें नुकसान होई. त्यामुळें ते टपाल व्यवस्थेला अगदीं कंटाळून गेले होते. वसाहती-वसाहतींत सुव्यवस्थित, जलद व निर्वेध व्यापार-व्यवहार चालण्यानेंच सर्व वसाहती एकमेकींशीं निगडित होणें शक्य होतें. आरंभीच्या कांहीं वर्षांत फ्रँकलिननें ज्या सुधारणा घडवून आणल्या त्या योगानें व्यापारधंद्याच्या वाढीसाठीं टपालाचा अधिकाधिक उपयोग केला जाऊं लागला. पण व्यापाऱ्यांना सगळ्यांत अधिक प्रोत्साहन जर कशामुळें मिळालें असेल तर फ्रँकलिनच्या कार्यक्षम, व व्यवहारी कारभारावर त्यांचा जो विश्वास होता त्यामुळें. त्यापूर्वींचे पोस्टमास्तर आळशी, दुर्लक्ष करणारे, व स्वतःच्या दुसऱ्या व्यवसायांत गुंतलेले असत. त्यामुळें फ्रँकलिनची कर्तबगारी फारच उठावदारपणें दिसून आली.

फ्रँकलिनची सर्वांत मोठी व महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे हिशेब ठेवण्या-संबंधाची होय. त्यानें सर्व वसाहतींतून सर्वत्र एकसांची पद्धति निर्माण केली. यापूर्वीं जो तो पोस्टमास्तर आपापल्या पद्धतीनुसार हिशेब ठेवी. त्यामुळें त्यांची नियतकालिक तपासणी व जुळणी करून विलायतेला निवेदन पाठवण्यास फार विलंब लागे. फ्रँकलिननें पूर्वींच्या सर्व गुंतागुंतीच्या व घोटाळ्याच्या पद्धति मोडून अतिशय सोपी पद्धत आखली. कोष्टकांचे ठराविक नमुने तयार करून ते त्यानें आखून छापून घेतले व त्यांतील तीं तीं कोष्टकें

व कोठे पोस्टमास्तरांनी भरावेत व ते मध्यवर्ती पोस्ट कचेरीकडे पाठवावेत अशी योजना केली. त्यामुळें हिशेबाचें काम फार सोपें झालें. ज्या कामाला पूर्वी आठवडे लागत तेथें आतां कांहीं तासांत तें काम पुरें होऊं लागलें, आणि स्थानिक पोस्टमास्तरांना किंवा टपालस्वारांनाही लबाडी करण्याला वाव मिळेनासा झाला.

फ्रँकलिननें या सर्व सुधारणा १७५३ ते १७५७ या काळांत घडवून आणल्या. त्यानें या कारभाराची घडी अशी सुरेख व सुयंत्र बसविली कीं १७५७ मध्यें तो पोस्टाचा कारभार आपल्या दुय्यमांच्यावर सोंपवून विलायतेला निर्धास्तपणें जाऊं शकला.

तो विलायतेला गेला तेव्हां पोस्टखात्याला ९३८ पौंडांची तूट येत होती. त्याचा सहकारी हंटर याला व त्याला स्वतःला सदर कामगिरीबद्दल नफ्यांतून ३०० पौंड सालिना मिळावयाचे होते ते कधींच मिळाले नव्हते. तथापि व्यवस्थित कारभाराचा पाया घातला गेला होता. शेवटच्या चार वर्षांत टपालाचें प्रमाण पुष्कळच वाढलें होतें आणि टपालव्यवस्था लोकप्रिय झाली होती. पुढील दोनच वर्षांत खर्च भागून शिल्लक उरूं लागली. १७७१ मध्यें फ्रँकलिन व हंटर यांनीं आपणांला मिळावयाचे सर्व पैसे काढून घेऊन नफा म्हणून पांचशें पौंड लंडन पोस्ट ऑफीसला पाठविले. त्यावर 'वसाहतींतून आलेली ह्या प्रकारची पहिलीच रक्कम' असा तेथील पोस्ट कचेरीनें शेरा मारला. अशा रीतीनें वसाहतींत पोस्टखात्याचा कारभार सुरू झाल्यापासून त्रेपन्न वर्षांनीं प्रथमच तो नफेशीर रीतीनें चालू लागला होता.

या घटनेचा विलायतेंतील पोस्टखात्यावर विजेसारखा परिणाम घडून आला. त्यांनीं वसाहतींतील पोस्टखात्याच्या कारभाराकडे अधिक लक्ष देण्यास सुरवात केली व अमेरिकेंतील पोस्टमास्तरांना अधिक उत्तेजन दिलें. त्याचा परिणाम म्हणजे १७६२ मध्यें फ्रँकलिन जेव्हां परत फिलाडेल्फियाला आला तेव्हां ही टपालव्यवस्था अधिक कार्यक्षम करण्यास त्यास विशेष उत्साह वाटूं लागला. मध्यंतरींच्या काळांत हंटर वारला व त्याच्या जागीं जॉन फॉक्स क्रॉफ्ट या उत्साही माणसाची नेमणूक झाली. फ्रँकलिन परत आल्यावर त्या दोघांनीं मिळून सोळाशें मैलांचा प्रवास करून सर्व ठिकाणची तपशीलवार पाहाणी केली. १७६३ पर्यंत हें काम चाललें होतें.

उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील प्रदेशांतील प्रत्येक पोस्ट, प्रत्येक रस्ता, नद्यांचे उतार किंवा बोटींच्या सोयी यांची त्यांनीं पाहणी केली आणि ठिकठिकाणच्या पोस्टमास्तरांची भेट घेऊन त्यांना उत्तेजन दिलें. १७६४ च्या जानेवारीत या सर्व पाहणीचा आढावा घेऊन त्यानें आपलें निवेदन पाठवलें. त्यात आपल्या पुढील नव्या योजनाही त्यानें नमूद केल्या:—

न्यूयॉर्क व फिलाडेल्फिया यांच्यामधील टपाल वाहतुकीप्रमाणेंच बॉस्टन व न्यूयॉर्क यांमधील टपाल वाहतूकही कमी वेळांत करण्याची व त्यासाठीं रात्रंदिवस प्रवास चालू ठेवण्याची योजना सुरू करण्यांत आली.

फिलाडेलफिया आणि न्यूयॉर्क या दोन गांवांतून आज पाठवलेलें टपाल दुसऱ्या गांवीं दुसऱ्या दिवशीं पोंचत असे व तिसऱ्या दिवशीं त्याचें उत्तर येत असे. पूर्वी पत्र पोचण्याला एक आठवडा लागत असे. नवी योजना स्वीकारली तर, बॉस्टन व न्यूयॉर्क यांतील पत्राचें उत्तर येण्यास पूर्वी दोन आठवडे लागत तेथें आतां चौथ्या दिवशीं उत्तर मिळूं लागलें असतें, आणि बॉस्टन आणि फिलाडेल्फिया यांमध्यें पत्रांची ये जा व्हायला तीन आठवडे लागत, ती सहा दिवसांत झाली असती. या टपालवाहतुकीच्या कामांत एक मोठी व अपरिहार्य अडचण अशी होती कीं, या काळांत लोकांचें फार मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर चालू होतें. स्थिर वसाहतींच्या गांवीं किंवा बंदरकांठच्या मोठ्या शहरीं ही अडचण नसे. परंतु वसाहतीसाठीं पश्चिमेकडे जाण्याचें, जमीन तयार करण्याचें, जंगलें तोडून तो प्रदेश वसाहतक्षम बनविण्याचें कार्य सतत चालू असल्यानें व नव्या वसाहती, नवीं गांवें उभारलीं जात असल्यानें दळणवळण स्वाभाविकच अस्थिर व प्राथमिक अवस्थेंत होतें. कांहीं कांहीं गांवें इतकीं दूर व इतकीं लहान असत कीं तेथें वारंवार टपाल पोचविणेंही शक्य नसे. त्या काळांत टपाल ज्याला द्यावयाचें त्याजकडून पोस्टेजचे पैसे घ्यावयाचे असत, पाठविणाराकडून नव्हे. या गांवांना जावयाचें म्हणजे नवे पायरस्ते पाडावे लागत. टपालस्वारांवर देखरेख करणेंही अशक्य असे. त्यामुळें सीमेवरील प्रदेशांत दिरंगाई, लांचलुचपत इत्यादि दोष निर्माण होत. हे टपाल वाहतूक करणारे बरोबर अनेक जिनसा बाळगून त्यांचा व्यापारही करीत, व त्यामुळेंही टपाल पोचविण्याच्या कमांत महिने लोटत.